

Actuele maatschappelijke ontwikkelingen 2010

Actuele maatschappelijke ontwikkelingen 2010

Een bijdrage aan het waarderen en selecteren van informatie
ten behoeve van toekomstige archieven

Samenstelling:
Vic Veldheer
Rob Bijl

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, maart 2011

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn die het beleid van meer dan één departement raken. De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2011
Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Omslagontwerp: bureau StijlZorg, Utrecht

ISBN 978 90 377 0559 1
NUR 740

Voorzover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau
Parnassusplein 5
2511 vx Den Haag
Telefoon (070) 340 70 00
Fax (070) 340 70 44
Website: www.scp.nl
E-mail: info@scp.nl

De auteurs van sCP-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website.

Inhoud

1	De vraag van het Nationaal Archief	7
2	Het tijdvak 2000-2010	8
3	Onderzoeksaanpak	13
4	Nationale context	14
4.1	Bevolkingsontwikkeling	14
5	Internationale context	22
5.1	Een dichtere wereld	22
5.2	Europa	24
6	Sociale en culturele ontwikkelingen	27
6.1	Meerkeuze maatschappij	27
6.2	Individualisering	29
6.3	Informalisering	30
6.4	Intensivering	31
6.5	Integratie en participatie van niet-westerse migranten en hun nakomelingen	33
6.6	Sociale aspecten van duurzame ontwikkeling	35
6.7	Maatschappelijke betrokkenheid en participatie	38
6.8	Veranderende normen en waarden	39
6.9	Religie en Spiritualiteit	41
6.10	De privacyparadox	42
6.11	De grenzen van de rechtsstaat	43
7	Domeinen	45
7.1	Economie en arbeidsmarkt	45
7.2	Technologie	48
7.3	Politiek en bestuur	50
7.4	Wonen	52
7.5	Gezondheid	53
7.6	Sociale veiligheid	56
7.7	Onderwijs	59
7.8	Tijdsbesteding	61
8	Tot slot	65
	Literatuur	66

1 De vraag van het Nationaal Archief

Op verzoek van het Nationaal Archief (NA) heeft het SCP een analyse uitgevoerd van maatschappelijke ontwikkelingen in de afgelopen vijf jaar. Dat verzoek is een uitvloeisel van het streven van het NA een nieuwe methodiek toe te passen ten behoeve van de waardering en selectie van overheidsarchieven. De methodiek staat uitvoerig beschreven in *Gewaardeerd Verleden* (Jeurgens et al., 2007). Daarin staat ook de doelstelling van de selectie van overheidsarchieven geformuleerd: 'Het bijeenbrengen en veiligstellen van bronnen die het voor individuen, organisaties en maatschappelijke groeperingen mogelijk maken hun geschiedenis te ontdekken en hun verleden van staat en samenleving (en hun interactie) te reconstrueren. Daartoe dienen die archieven of onderdelen van archieven veilig gesteld te worden die:

- a. representatief zijn voor hetgeen in de samenleving is vastgelegd;
- b. representatief zijn voor de activiteiten van de leden (personen en organisaties) van een samenleving;
- c. door waarnemers als belangrijk, bijzonder of uniek worden beschouwd omdat ze belangrijke, bijzondere en unieke maatschappelijke ontwikkelingen, activiteiten, personen en organisaties in een bepaalde periode weerspiegelen.' (Ibid., 2007: 37/38)

Voor de realisering van deze doelstelling heeft het NA een methodiek ontwikkeld die uit drie niveaus bestaat. Het eerste niveau behelst de samenleving als geheel, het tweede niveau is een actor in een bepaald maatschappelijk domein (bijv. gezondheid, veiligheid), het derde niveau heeft betrekking op werkprocessen en informatiebestanden van de verschillende actoren in die domeinen. Voorbeeld: met veiligheid houden meerdere departementen zich bezig, Veiligheid en Justitie (opsporing en vervolging, illegaliteit), Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (leefbaarheid wijken, bestrijding discriminatie), maar ook Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (veiligheid op school), ieder dus met een facet van veiligheid. Elk departement kent dus zijn eigen werkprocessen en informatiebestanden waarmee rekening moet worden gehouden.

Het NA heeft vervolgens besloten te onderzoeken in hoeverre de in *Gewaardeerd Verleden* gepresenteerde visie tot een werkbaar instrumentarium kan worden uitgewerkt. Daartoe wordt eerst een historisch maatschappelijke analyse uitgevoerd over de periode 1976-2005, waarvan een eerste tussentijdse rapportage is verschenen in juni 2010. Deze trendanalyse heeft tot doel de honderden strekkende kilometers archieven die nu bij de departementen liggen opgeslagen te waarderen en te bewerken. Uit de tussenrapportage trekken de opstellers de conclusie dat het mogelijk is 'de noodzakelijke basis te leggen voor een verantwoorde toepassing van andere selectie-instrumenten'.

Behalve de trendanalyse die het NA zelf naar de periode 1976-2005 verricht, heeft het NA het SCP gevraagd om een trendanalyse uit te voeren over de jaren 2005-2010. Deze tweede fase heeft vooral als doel een inhoudelijke basis te leggen voor komende analyses, gericht op nog te vormen archieven van overheid en niet-overheid. Hieruit zou een aanpak moeten resulteren die gebruikt kan worden om op voorhand bepaalde informatie te kunnen waarderen en te selecteren ten behoeve van toekomstige archieven, een soort monitor voor toekomstige archiefvorming.

2 Het tijdvak 2000-2010

'Rare jaren' noemt Paul Schnabel het eerste decennium van de 21ste eeuw. Raar, omdat die eerste tien jaar anders zijn verlopen dan menigeen had gedacht. Nederland was met zijn poldermodel heel even het bewijs dat welvaart en welzijn voor bijna de gehele bevolking mogelijk was. Het einde van de geschiedenis als een eindeloze reeks van conflicten en oorlogen leek nabij en Nederland was nu echt bijna af. De euro als symbool van de eenheid van Europa werd aanvankelijk enthousiast begroet, maar werd naderhand door velen als een verkapte prijsverhoging ervaren. En ook de Europese Unie ervoer later de scepsis onder de Nederlandse bevolking toen die in 2005 in een referendum de Europese grondwet afwees.

Bij de jaarwisseling van 1999 op 2000 waren we bang voor de millenniumbug, maar verder leek er weinig te vrezen. Hoe anders is het gegaan: de millenniumbug bleef uit (maar in die tien jaar kreeg Nederland wel te maken met twee recessies, twee politieke moorden, vijf kabinetten en de nodige ontevredenheid en ongenoegen onder de bevolking. Leek het eerste (1994-1998) en tweede (1998-2002) Paarse kabinet goed te passen in de tijdgeest van dat moment, en leken de burgers ook tevreden met de resultaten die waren behaald, met de typering van Pim Fortuyn van die resultaten als 'puinhopen' zette deze de toon voor een andere waardering. Met name in het onderwijs en de gezondheidszorg hekelde hij de bemoeizucht van managers en overheid, omdat die niet tot heil van de burgers zou strekken. Bovendien schoot de overheid in zijn ogen schromelijk tekort in het borgen van de veiligheid van de burger. Het waren hectische tijden die even plots eindigde in 2004 met de moord op Theo van Gogh. Pim Fortuyn was twee jaar daarvoor vermoord. Het vertrouwen van de burger in de politiek in het algemeen en in de regering in het bijzonder kreeg er een knauw door, maar die bleek niet van lange duur.

Die ontwikkeling heeft de politieke arena evenwel niet onberoerd gelaten en heeft het politieke landschap versplinterd, waarin de kiezer heel gemakkelijk van partijvoorkeur wisselt en de hegemonie van de traditionele partijen definitief tot het verleden lijkt te behoren. Speelde de strijd om de kiezersgunst zich vroeger af in het politieke midden, nu lijkt die strijd zich te hebben verplaatst naar de linker- en rechterzijde van het politieke spectrum. Nieuwe groeperingen komen op, sommige verdwijnen weer, andere houden het langer vol. Nieuwe partijen als Leefbaar Nederland, LPF, ToN, de Pvv en de Partij voor de Dieren weten nieuwe kiezersgroepen aan te boren door in te spelen op hun gevoel door de traditionele partijen niet gehoord te worden. De instroom van niet-westerse migranten en de daarmee gepaarde gaande zichtbaarheid van de islamitische cultuur in de samenleving heeft de populariteit van de Pvv krachtig gestimuleerd en het politieke palet gekleurd. Grote politieke formaties bestaan niet meer, de macht moet verdeeld worden tussen partijen die qua omvang elkaar niet veel ontlopen. Het versnipperde kiezersgedrag zien we terug in de kabinetsformatie van dit jaar: veel combinaties zijn qua meerderheid mogelijk, maar door uitsluitingen over en weer is een stabiel kabinet niet makkelijk te vormen. Politieke besluitvormingsprocessen en de organisatie ervan verlopen steeds meer langs onvoorziene wegen. Na de val van het vierde Kabinet

Balkenende daalde het vertrouwen van de burger in de politiek scherp; sindsdien is het vertrouwen in Tweede Kamer (51%) en regering (46%) laag gebleven. De gang van zaken rond de formatie stemt de burger niet vrolijker (2010b) en afgewacht moet worden in hoeverre het door de Pvdv gedoogde minderheidskabinet Rutte, dat van het herstellen van het vertrouwen een speerpunt heeft gemaakt, erin zal slagen het vertrouwen van de burger terug te winnen.

Waarom en wanneer veranderde die tijdgeest? Paul Schnabel doet een poging tot verklaring (SCP 2010: 5-6)

Ligt het begin toch op de beurs met Nina 'thumbs up' Brink als icoon van de ICT-hausse, die kort daarna overging in de dotcomcrisis? Heeft het misschien toch ook te maken met het verloren raken van de principes van solidariteit, gematigdheid en verantwoordelijkheid in een samenleving waarin individualisme en hedonisme de toon zetten? Is dat weer het gevolg geweest van de commercialisering van de media en de wil overal te zoeken naar mogelijkheden van marktwerking? Hebben overheid en politiek niet te lang de ogen gesloten gehouden voor het groeiende ressentiment bij de groepen in de samenleving, die zich vooral tekort gedaan hebben gevoeld en bovendien belast met de komst van honderdduizenden vreemdelingen als juist hun burens? Is na het wegvallen van de dreiging van het communisme een nieuw gevaar ontdekt in het moslimfundamentalisme en de sluipende 'islamisering' van Europa?

Het zijn vragen die zo op het eerste gezicht typisch voor Nederland lijken, maar dat is maar schijn. Het zijn ook vragen die zich elders in de wereld voordoen, aan de invloed waarvan Nederland zich niet kan onttrekken. Om die reden zullen in een aparte paragraaf kort enkele internationale ontwikkelingen worden aangeduid waarvan verondersteld mag worden dat die ook voor Nederland gelden dan wel een zekere invloed hebben op de gang van zaken in ons land.

Die internationale context waarin Nederland zich bevindt leidt er wel toe dat het nationale belang steeds meer gewicht heeft gekregen. Zoals Paul Schnabel schrijft: 'Naarmate de ruimtelijke grenzen minder betekenis krijgen, wordt de behoefte aan onderscheid en onderlinge binding juist groter.' De rationaliteit van de EU en van het proces van eenwording vindt zijn tegenhanger in de emotie van het behoud van de nationale identiteit. De uitspraak van prinses Máxima op 24 september 2007 bij de presentatie van het WRR rapport *Identificatie met Nederland* dat ze 'de Nederlandse identiteit niet heeft gevonden' (www.archief.koninklijkhuus.nl) mag dan feitelijk juist zijn, het leidde tot een kort maar hevig emotioneel publiek debat. De afwijzing van een Europese grondwet kan ook in dat licht worden gezien. Juist in internationaal verband benadrukken Nederlanders 'het Oranje-gevoel', met name bij sportwedstrijden in het buitenland.

Die behoefte om de eigen identiteit te benadrukken zien we ook in eigen land waar de komst van 'niet-westerse migranten' door toch wel veel mensen als een bedreiging wordt gezien. In veertig jaar is deze groep gegroeid van 1 naar 11% van de bevolking. Vooral in de drie grote steden is hun aandeel groot: de helft of meer van de jongeren behoort hier tot de tweede generatie migranten. In het maatschappelijke en politieke debat gaat het om drie thema's:

- 1) de bestrijding van hinder, overlast in het publieke domein van vooral Marokkaanse en Antilliaanse jonge mannen;

- 2) op nationaal niveau woedt de discussie over normen en waarden tussen Nederlanders en moslims over vooral de maatschappelijke positie van vrouwen en de acceptatie van homoseksualiteit; daarnaast is de vrijheid van meningsuiting, van maatschappelijke expressie onderwerp van het publieke debat.
- 3) de slechte integratie en het gebruik van sociale voorzieningen. Daarentegen voelen geslaagd geïntegreerde migranten zich ondergewaardeerd voor wat zij hebben bereikt.

In de afgelopen tien jaar is het economisch gezien met Nederland goed gegaan. In 2000 hadden we het economisch beste jaar uit onze geschiedenis, 2008 heeft dat nog overtroffen. Nog nooit hadden zoveel mensen werk en als de kredietcrisis niet was uitgebroken, zou het overschot op de rijksbegroting nog nooit zo hoog zijn geweest. Dat de gevolgen van die crisis groot waren, blijkt uit de ontwikkeling van het Nationale Inkomen: dat was in 2009 met 40% gedaald. In de afgelopen tien jaar is de Nederlander er gemiddeld op vooruit gegaan. De armoede liep verder terug, de inkomens en vermogens groeiden snel, meer jongeren volgden en haalden hoger onderwijs, meer mensen woonden in een beter huis, (vaak ook met een nog betere auto voor de deur). Persoonlijk gaat het goed met de mensen: 80% zegt desgevraagd gelukkig tot zeer gelukkig te zijn. En dat geluk strekt zich verder uit dan alleen thuis, ook op het werk en met de baas, met vrienden en familie, met het inkomen, met het huis en de buurt is men heel tevreden. Opmerkelijk is dat het oordeel over de gang van zaken in de maatschappij, over de politiek en de overheid veel negatiever is en meer wisselt in de tijd. Dat oordeel varieert sterk met wat er gebeurt in de maatschappij. Zo nam het vertrouwen in de overheid toe direct na het uitbreken van de kredietcrisis en werd het snelle optreden van de minister van Financiën aan het einde van dat jaar beloond met zijn uitverkiezing tot politicus van het jaar. Volgens Paul Schnabel is Nederland op de grens van het nieuwe decennium te karakteriseren als *modern conservatief*. Hij schrijft:

Steeds zichtbaarder wordt hoezeer de Nederlander verbonden is geraakt met de grote prestaties van de tweede helft van de twintigste eeuw: Nederland als natiestaat, Nederland als verzorgingsstaat, Nederland als land van de persoonlijke vrijheid. Vanuit het heden gezien betekent dat steeds ook een blik over de schouder. Een verlangende blik naar de jaren vijftig en zestig, toen Nederland nog één en onverdeeld was en het land ook nog niet met ongenode anderen gedeeld hoefde te worden. In deze jaren werd ook de verzorgingsstaat en het systeem van sociale zekerheid opgebouwd, dat in de decennia daarna steeds verder ingeperkt is. In de jaren zestig en zeventig bevrijdde Nederland zich van de knellende banden van burgerlijke en kerkelijke tradities en vond het zichzelf als een modern en liberaal land terug met een grote en breed gedragen vrijheid het leven naar eigen smaak vorm te geven en daar ook getuigenis van af te leggen. Al deze verworvenheden ziet men nu bedreigd (...) Nieuwe partijen hebben het behoud van het verworvene hoog in het vaandel staan. De accenten liggen verschillend, bij de SP staat het behoud van de sociale zekerheid voorop, bij de PvdV de strijd tegen iedere aantasting van de persoonlijke vrijheid. Beide partijen zijn sterk nationaal georiënteerd. Ze kunnen als 'conservatief' worden beschouwd omdat ze allebei gericht zijn op het behoud van wat het verleden aan waardevols heeft voortgebracht, ze zijn tegelijkertijd ook 'modern' omdat het de prestaties zijn die Nederland juist tot een bij uitstek modern land hebben gemaakt.

2005-2010 Om de ontwikkelingen van de laatste vijf jaar te kunnen identificeren en te duiden, zullen we een korte sociologische analyse van het tijdvak geven. We zullen de ontwikkelingen in Nederland in internationaal perspectief plaatsen om daarmee aan te geven dat wat in Nederland plaatsvindt geen geïsoleerde aangelegenheid is.

Voor de ontwikkelingen in de laatste vijf jaar kunnen we de *Troonredes* nalezen om zo een indruk te krijgen van wat er toen maatschappelijk speelde. Welke vraagstukken vroegen in die jaren de aandacht van de regering? We weten dat die troonredes een ambtelijke voorbereiding kennen waardoor ieder departement een representatief deel van die redes mag vullen. Die delen zeggen meer over de status van de beleidsdomeinen dan over wat er precies aan de hand is in Nederland. Gezien deze achtergrond is behoedzame omgang vereist. Maar wat wel indicatief kan zijn, is de preambule waarin het maatschappelijke klimaat wordt geschetst.

Wanneer we op die manier naar die vijf jaar kijken, dan vallen de snelle stemmingswisselingen op. In de jaren 2005 tot 2008 heerst bij het Kabinet nog een optimistisch geloof in de wereld, waarin Nederland een positieve rol wil spelen in het brengen van vrede en veiligheid. Nederland vindt van zichzelf dat het een belangrijke internationale verantwoordelijkheid heeft, wat onder andere tot uiting komt in allerlei vredesmissies. Hoewel de opkomst van jonge, snelle dynamische economieën als Brazilië, India, Rusland en China gezien kan worden als gunstig voor de economische groei, zijn de economische ontwikkelingen in Nederland sinds 2005 teleurstellend. Toch spreekt de regering in 2007 van gunstige economische vooruitzichten en toont die zich optimistisch: de koopkracht zal toenemen en de lasten voor burgers en bedrijven zullen niet stijgen. In september 2008 klinkt deze optimistische stemming nog door in de Troonrede, maar niet veel later breekt wereldwijd de financiële crisis uit. De snelheid waarmee deze zich voltrok was uitzonderlijk en het vertrouwen van burgers in instituties brokkelt verder af. Het Kabinet koopt ABN-AMRO, steunt ING en Aegon, en geeft de economie een financiële injectie van zo'n drie miljard. Was er in 2008 nog een begrotingsoverschot van 1% bruto binnenlands product (bbp), een jaar later is er een tekort van 6%. Het geeft de ernst van de crisis goed aan.

Al deze ontwikkelingen en snelle veranderingen leiden bij de burgers tot gevoelens van onzekerheid, gevoelens waarvan al in 2005 sprake is en die sindsdien alleen maar zijn toegenomen. Mensen mogen dan wel tevreden over hun eigen leven zijn, de zorgen die zij zich maken over de ontwikkelingen in de maatschappij groeien in die jaren. Zorgen over de 'moeizaam verlopende integratie', over de 'indringende gevolgen van klimaatveranderingen' en 'een sterker gevoel van dreigend internationaal terrorisme' (Troonrede 2005), tot zorgen over de omgangsvormen (2008) opvoeding en onderwijs (2009) worden geuit. Waarden als respect, veiligheid en vertrouwen staan onder druk. In 2009 zegt Koningin Beatrix op 15 september: 'Maatregelen ter bevordering van sociale samenhang, veiligheid, stabiliteit en respect zijn de afgelopen twee jaar genomen en daar gaan we mee door.'

Als er iets is dat doorklinkt in die vijf jaar Troonredes dan is het wel het maatschappelijk onbehagen onder de bevolking. Gevoelens van onzekerheid over de toekomst en zorgen over de samenleving maken burgers onrustig en zorgen voor een maatschappelijk klimaat waarin sprake is van sociale onrust, van tegenstellingen tussen

bevolkingsgroepen, waarin de toon van het politieke en maatschappelijke debat scherper is geworden en waarin mensen moeten leren omgaan met agressie en geweld. Het decennialange proces van individualisering en informalisering heeft bijgedragen aan het ontstaan van dat klimaat.

3 Onderzoeksaanpak

Het s c p heeft zich sinds zijn oprichting in 1973 toegelegd op het verzamelen van informatie die inzicht bieden in de leefsituatie van de Nederlandse bevolking, het overheidsbeleid dienaangaande alsmede in de ontwikkelingen daarin. Vanwege die empirische database heeft het n a het s c p benaderd om de maatschappelijke ontwikkelingen van de laatste vijf jaar in kaart te brengen. De periode van vijf jaar is echter kort en in elk geval te kort om te kunnen beoordelen in hoeverre een bepaalde maatschappelijke ontwikkeling beklijft c.q. zal beklijven. Dat geldt vooral voor ontwikkelingen die zich niet voor 2005 gemanifesteerd hebben, zoals de kredietcrisis, de vogelgriep of de 26 tropische stormen in de wereld. In hoeverre dergelijke gebeurtenissen onderdeel zijn van een langere ontwikkeling valt uiteraard pas later vast te stellen. Wij bespreken hier ontwikkelingen die in het tijdvak 2005-2010 empirisch zijn te traceren, maar die zich vaak al veel eerder hebben gemanifesteerd. We zullen die tijdsdimensie waar mogelijk vermelden. Zoals eerder aangestipt, wordt in *Gewaardeerd Verleden* benadrukt dat niet alleen vanuit het perspectief van de overheid naar het proces van archiefvorming moet worden gekeken, maar vooral ook vanuit het perspectief van de burger. Het perspectief van de overheid moet worden aangevuld met het burgerperspectief, een invalshoek die ook centraal staat in het onderzoek van het s c p. De leefsituatie van de burger en de relatie tot de overheid en het overheidsbeleid vormt daarin het brandpunt. Ontwikkelingen op dat vlak zijn dus van betekenis voor de archiefvorming en zullen om die reden dus geselecteerd worden. Het s c p heeft veel materiaal in huis dat licht werpt op de verhouding tussen de overheid en de burger; ontwikkelingen in de afgelopen vijf jaar hebben daarmee historische wortels en empirische geldigheid. Die selectie is dus niet het resultaat van een subjectieve waarneming van een toevallige onderzoeker, maar is op wetenschappelijk verantwoorde wijze vergaard. Zo kunnen mensen op verschillende wijze aankijken tegen bijvoorbeeld individualisering en daarover een uitgesproken mening hebben (of het verwarren met egoïsme), de empirische prevalentie kan niet worden ontkend.

Deze manier van kijken is met name van belang voor de periode die we hier in beschouwing nemen; die is kort en ligt niet ver achter ons: niet alle ontwikkelingen zijn uitgekristalliseerd, terwijl de opgave zal zijn hypes en modegrillen te onderscheiden van trends die er wel toe doen.

4 Nationale context

4.1 Bevolkingsontwikkeling

Demografische ontwikkelingen vormen een sterk constituerend element in een groot aantal structurele ontwikkelingen. De groeiende levensverwachting van mannen en vrouwen, de hogere leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen, c.q. het uitstel van ouderschap, de toename van de kinderloosheid, de afname van het kindertal, het hoge aantal echtscheidingen, de verdunning van huishoudens, de groeiende arbeidsparticipatie van vrouwen in vooral kleinere deeltijdbanen (d.w.z. minder dan 12 uur per week), het stijgend opleidingsniveau van de bevolking, het stijgende gezondheidsniveau, de veranderende samenstelling van de bevolking naar etniciteit, zijn ontwikkelingen die consequenties hebben voor de organisatie van de samenleving. Het kerngezin is niet meer de dwingende constructie van weleer en ook de huwelijkse trouw is een overblijfsel van de vooroorlogse huwelijkscultuur. Hoewel de meeste mensen ervoor kiezen hun volwassen leven te delen met een ander van hetzelfde of het andere geslacht, wordt de aanloop tot zo'n relatie steeds langer, blijft de formele bezegeling vaak uit en wordt het ouderschap vaak later of helemaal niet meer gevestigd.

Naast deze ontwikkeling is de frequentie van het verbreken van het samenleven of het huwelijk toegenomen. De verbintenis duurt zo lang hij voldoening schenkt aan beide partijen. Indien daarvan geen meer sprake is, wordt die opgezegd. Bezien over de levensloop van mensen is steeds meer sprake van 'seriële monogamie', van enkele, vaak twee tot drie monogame relaties achter elkaar. De belofte van 'eeuwige trouw in voor- en tegenspoed' is eveneens een relict uit vervlogen tijden. Het meest opvallende resultaat van individualisering – overigens in combinatie met de vergrijzing – is de toename van de 'alleenstaande': in 1970 was 17% van alle huishoudens alleenstaand, in 2005 is dat aandeel verdubbeld (en volgens de jongste prognose van het CBS telt Nederland in 2050 3,6 miljoen alleenstaanden). Nu is het aandeel alleenstaande huishoudens ruim 33%, dan zal het 44% zijn.

Zo heeft het aantal echtscheidingen van gemiddeld zo'n 30.000 per jaar consequenties voor de woningmarkt, vraagt de huishoudenverdunning om andere en meer woningen, betekent de ouder wordende mens meer pensioen gedurende langere tijd en vraagt de ouder wordende mens in zijn laatste levensfase om meer en langduriger en daardoor duurder zorg.

Vergrijzing en individualisering zijn sterke trends waarvan verwacht wordt dat die de komende jaren zullen aanhouden. Zij beïnvloeden maatschappelijke processen waartoe de overheid zich zal moeten verhouden en beleid zal moeten ontwerpen. We presenteren hier enkele demografische kerngegevens die relevant zijn voor het begrijpen van enkele maatschappelijke ontwikkelingen.

Afname van het aantal kinderen

In 2008 is voor het eerst sinds 2000 het aantal geboorten toegenomen; het steeg met meer dan 3000 tot ruim 182.000. Dit komt vooral doordat de leeftijd van de moeder bij de geboorte van haar eerste kind niet meer stijgt. Bij 10% van de geboorten is de leeftijd van de moeder boven de 38 jaar.

In de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig van de vorige eeuw kregen vrouwen gemiddeld iets meer dan drie kinderen. Daarna nam het gemiddeld aantal kinderen per vrouw af tot ongeveer 1,5, waarna het in de tweede helft van de jaren negentig weer iets toenam tot ongeveer 1,7 kinderen per vrouw. Als gevolg van demografische ontwikkelingen zoals de toegenomen levensduur (waarover straks meer) en de afname van het kindertal zijn de verticale relaties binnen families, tussen (groot-) ouders en (klein-) kinderen sterker, en de horizontale relaties met ooms, tantes, neven en nichten zwakker geworden. De familiestructuur is sinds de jaren zestig geverticaliseerd en in horizontaal opzicht vernauwd. Volwassen kinderen zijn nu meer gericht op hun ouders, grootouders en soms zelfs overgrootouders, dan op hun zussen, broers, tantes en ooms, neven en nichten (Dykstra 2003). In de afgelopen decennia is het aantal kinderen dat niet in een huwelijk werd geboren fors gestegen. In 2008 werd 41% van alle geboren kinderen door een moeder ter wereld gebracht die niet getrouwd was (ter vergelijking: in 1970 was dit 2%!). Het huwelijk als voorwaarde voor gezinsvorming heeft geheel afgedaan.

Veranderingen in de band tussen ouders en kinderen

Familiebanden zijn de afgelopen decennia meer op vriendschapsbanden gaan lijken: ze zijn minder verplicht en meer vrijwillig, minder hiërarchisch en meer gelijkwaardig. Deze veranderingen in de band tussen ouders en kinderen zijn niet los te zien van een aantal economische en maatschappelijke ontwikkelingen, zoals welvaartstijging, individualisering, secularisering, emancipatie van vrouwen en uitbreiding van het aantal verzorgingsarrangementen van de overheid. Zo hoeven volwassen kinderen sinds de invoering van de Algemene Ouderdomswet (1957) en de Algemene Bijstandswet (1965) hun behoeftige ouders niet meer financieel te ondersteunen. Minder draagkrachtige ouders zijn daardoor niet langer afhankelijk van hun kinderen. Door de verlenging van de leerplicht veranderden thuiswonende werkende kinderen die hun ouders kostgeld betaalden in studerende kinderen die niet aan het gezinsinkomen bijdragen maar hun ouders langer geld blijven kosten. Met de invoering van de Wet op de Studiefinanciering (1986) nam ook de financiële onafhankelijkheid van studerende kinderen ten opzichte van hun ouders enigszins toe. Door het losser worden van de financiële banden zijn ouders en kinderen elkaar meer gaan waarderen om de emotionele band die ze met elkaar hebben dan om het geld en andere materiële zekerheden die ze elkaar verschaffen (De Regt 1993). De secularisering die in de jaren zestig van de vorige eeuw op gang kwam leidde eveneens tot meer keuzevrijheid. Onder autochtone Nederlanders is de keuze van een partner niet langer beperkt tot iemand uit de eigen geloofsgemeenschap. Bij mensen met een niet-westerse achtergrond en religie, zoals moslims, ligt dat op dit moment (nog) anders.

Meeste families bestaan uit drie generaties

Uit surveygegevens die werden verzameld in het kader van de Netherlands Kinship Panel Study (NKPS)¹ – een omvangrijk onderzoek waarbij in de periode 2002-2004 meer dan tienduizend respondenten van 18 tot 80 jaar werden ondervraagd over hun familieverbanden – blijkt dat driegeneratiefamilies in Nederland tegenwoordig het meest voorkomen.

Tabel 4.1

Aantal generaties in het familienetwerk naar leeftijd van de respondent, in procenten

	leeftijd respondent						Totaal
	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	
een	0,5	1,0	3,0	7,7	7,0	13,2	4,2
twee	21,5	25,1	27,1	31,6	18,5	6,9	23,6
drie	67,1	54,0	62,8	47,4	63,3	77,8	60,3
vier	8,5	18,0	5,4	11,7	10,2	0,9	10,1
vijf	0,0	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0
weet niet	2,4	2,0	1,6	1,6	1,0	1,3	1,7

Bron: NKPS, ontleend aan Dykstra en Komter (2004)

Bij een driegeneratiefamilie zijn tenminste één grootouder en tenminste één kleinkind in leven. Ruim 60% van de 18 tot 80-jarigen maakt deel uit van een familie die uit drie generaties bestaat. Het percentage mensen dat deel uitmaakt van twee- of viergeneratiefamilies is veel lager. Bij 4% bestaat de familie uitsluitend uit mensen van dezelfde generatie; de kans daarop neemt met de leeftijd toe (Dykstra en Komter 2004).

Grootouders

Driekwart van de 18-tot-30-jarigen heeft een of meer grootouders; bij de leeftijdsgroep van 30 tot 40 jaar ligt dat percentage al een stuk lager. Mensen met kleinkinderen zijn overwegend ouder dan 50 jaar; van de 60-tot-70-jarigen heeft meer dan driekwart een of meer kleinkinderen.

¹ De Netherlands Kinship Panel Study (NKPS) wordt ondersteund door subsidie 480-10-009 van het Fonds Investerings Groot van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), en door het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI), de Universiteit Utrecht, de Universiteit van Amsterdam en de Universiteit Tilburg.

Tabel 4.2

Een of meer grootouders en een of meer kleinkinderen naar leeftijd van de respondent, in procenten

	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	totaal	weet niet
een of meer grootouders	74,7	31,3	6,0	0,1	0,1	0,0	22,2	0,8
een of meer kleinkinderen	0,0	0,2	3,0	28,6	70,3	78,5	20,6	0,1

Bron: NKPS, ontleend aan Dykstra en Komter (2006)

Twee op de drie ouders zijn als ze 60 worden ook grootouder. Moeders worden eerder grootouder dan vaders (gemiddeld respectievelijk op 52- en 55-jarige leeftijd), ouders met een religieuze achtergrond worden jonger grootouder dan niet-religieuze ouders, en laag-opgeleide ouders eerder dan ouders met een hogere opleiding (Dykstra en Komter 2006). Als gevolg van verlenging van de levensduur, uitstel van huwelijksvorming en ouderschap, en de toenemende instabiliteit van partnerrelaties worden familierelaties die meer generaties omvatten steeds belangrijker. Grootouders gaan steeds meer familiefuncties vervullen (Bengtson 2001). Ongeveer de helft van de grootouders met een kleinkind tussen nul en drie jaar zorgt frequent voor hun kleinkind (Kalmijn 2010, Portegijs et al. 2006).

Familienetwerken werden steeds complexer

Het aantal huwelijken dat door echtscheiding wordt beëindigd is sinds het begin van de jaren zeventig sterk toegenomen. Het totaal aantal echtscheidingen steeg van gemiddeld 5600 in de periode tussen 1955 en 1964 tot bijna 32.000 in 2009. Het percentage echtscheidingen waarbij minderjarige kinderen zijn betrokken, vertoont sinds het midden van de jaren negentig een stijgende lijn. In 2008 maakten ruim 33.000 minderjarige kinderen de scheiding van hun ouders mee (Wobma en De Graaf 2009). Het aantal kinderen dat hun ouders uit elkaar ziet gaan, is echter groter omdat ook een deel van de niet-gehuwd samenwonende ouders hun relatie beëindigt. Naar schatting maken jaarlijks tussen de 50.000 en 60.000 kinderen een scheiding van hun ouders mee (De Graaf 2007). Steeds meer kinderen groeien op in een eenoudergezin. Ruim 40% van hen krijgt te maken met een stiefouder (en met nieuwe opa's en/of oma's). Ruim de helft van de stiefouders heeft eigen kinderen, waardoor kinderen ook te maken krijgen met stiefbroers en/of stiefzusters (De Graaf 2007). De familieverbanden zijn door de toename van het ongehuwd samenwonen, scheiden en hertrouwen steeds complexer geworden. De gevolgen van (echt-)scheiding en alleenstaand ouderschap zijn ingrijpend. Kinderen van gescheiden ouders doen het minder goed op school en verlaten het onderwijs vaker zonder diploma dan kinderen uit volledige gezinnen. Daardoor nemen hun mogelijkheden op sociale stijging af. Bovendien hebben kinderen van gescheiden ouders zelf weer een grotere kans om te gaan scheiden dan kinderen van ouders die altijd bij elkaar zijn gebleven. De solidariteit tussen ouders en kinderen komt door de scheiding van ouders eveneens onder druk te staan. Kinderen die op jonge leeftijd een ouderlijke scheiding meemaakten, geven op latere leeftijd minder steun aan hun vader dan kinderen die zijn opgegroeid met twee ouders.

Toename van het aantal mensen zonder kinderen

Het krijgen van kinderen is minder vanzelfsprekend dan vroeger. Kinderloosheid is in de loop der jaren toegenomen. Daarbij gaat het echter lang niet altijd om een vrijwillige keuze: iets meer dan de helft van de kinderloze vrouwen is vrijwillig kinderloos (CBS 2009, Wobma en Van Huis 2010). Van de vrouwen die tussen 1945 en 1950 werden geboren, bleef 14% kinderloos; bij de vrouwen die in de jaren zestig werden geboren, was dat bijna 20%. Hoogopgeleide vrouwen blijven vaker kinderloos dan vrouwen met een middelbaar of laag opleidingsniveau. Terwijl het percentage kinderlozen onder hoogopgeleide vrouwen bij achtereenvolgende cohorten sinds 1945 nagenoeg gelijk bleef (27%), nam het bij laag opgeleide vrouwen toe van 9% naar 16% en bij middelbaar opgeleide vrouwen van 14% naar 21% (Van Agtmaal-Wobma en Van Huis 2008). Het percentage mannen dat kinderloos blijft, is niet alleen groter, maar ook sterker gestegen dan het percentage kinderloze vrouwen. Dat komt onder andere omdat mannen vaker geen partner hebben of nooit gehuwd zijn geweest (Wobma en Van Huis 2010). Ouderen zonder partner en zonder kinderen hebben in de regel een kleiner netwerk waar zij een beroep op kunnen doen. Uit onderzoek naar de gevolgen van kinderloosheid in verschillende landen blijkt dat kinderloze mannen een slechtere gezondheid en een kleiner sociaal netwerk hebben dan vrouwen zonder kinderen. Bij getrouwde mannen heeft kinderloosheid echter weinig gevolgen voor hun welzijn. Vrouwen die nooit getrouwd, en als gevolg daarvan kinderloos zijn gebleven, verkeren vaak in een relatief gunstige sociaaleconomische positie. Vrouwen zonder kinderen hebben bovendien vaker dan moeders contact met vrienden en burens. Mensen zonder kinderen ervaren vooral aan het eind van hun leven een tekort aan informele steun. Ze zijn dan meer aangewezen op formele zorg (Dykstra en Hagestad 2007).

Een langere levensduur

De Nederlandse bevolking wordt steeds ouder. De levensverwachting is de afgelopen eeuw sterk toegenomen, zowel de verwachting bij de geboorte als bij de leeftijd van 65 jaar. De gemiddelde levensverwachting bij geboorte nam vooral in de eerste helft van de vorige eeuw sterk toe. Sinds de jaren zeventig geldt dat vooral voor de 65-plussers. Het aantal gezonde levensjaren steeg eveneens (tabel 1.3).

Tabel 4.3

Levensverwachting bij geboorte en bij 65 jaar

	Mannen bij geboorte	Mannen bij 65 jaar	Vrouwen bij geboorte	Vrouwen bij 65 jaar
1900	47	11	50	12
1950	71	14	73	15
2000	76	15	81	19
2008	78	18	82	21
2060	84	22	86	24

Bron: Poelman en Van Duin (CBS, 2010)

De gemiddelde levensduur zal de komende decennia naar verwachting verder toenemen. De prognose van een nuljarige in 2060 is voor mannen 84 en voor vrouwen 86 jaar. Dat zet niet alleen de toekomstbestendigheid van ons pensioenstelsel onder druk (Commissie Goudzwaard, 2010), maar leidt ook tot een grotere vraag naar zorg. Mensen uit een huishouden met een inkomen onder de armoedegrens leven gemiddeld bijna 6 jaar korter dan mensen met een hoger inkomen. De verschillen in gezonde levensverwachting tussen deze groepen zijn nog groter. Het verschil in gezond ervaren levensjaren bedraagt zelfs ruim 14 jaar. Mensen met een lage sociaaleconomische status hebben vaker een ongezonde leefstijl dan mensen met een hogere SES; zij roken vaker, drinken meer alcohol, kampen vaker met overgewicht en eten vaker ongezond. Deze factoren hangen samen met een als slecht ervaren gezondheid en een hogere mortaliteit. De leefstijl van de Nederlander lijkt zich in gunstige zin te ontwikkelen. Het percentage rokers is na eerdere stabilisatie weer wat gedaald. Het aantal druggebruikers en probleemdrinkers neemt niet toe en de trends bij (ernstig) overgewicht lijken te stabiliseren. Sportbeoefening is de laatste jaren toegenomen. Mensen met een te hoge bloeddruk of een verhoogd cholesterol zijn steeds vaker onder behandeling (Van der Lucht en Polder 2010).

Nederland is niet goed voorbereid op de uitbraak van dierziekten die voor mensen gevaarlijk zijn (Ibid 2010). Daardoor konden epidemieën als de Q-Koorts onnodig uit de hand lopen. Dierziekten zijn steeds vaker een belangrijke bron zijn voor infectieziekten bij mensen. Als zich een infectieziekte voordoet bij dieren gelden heel andere regels dan wanneer een infectieziekte bij mensen optreedt. Het is met de huidige stand van de kennis nog niet duidelijk of dergelijke ziekten een pandemische omvang kunnen krijgen en, zoals de pest in de Middeleeuwen, de omvang of de samenstelling van de bevolking ingrijpend kunnen doen wijzigen.

De babyboom

Het aantal geboorten laat sinds 1900 grote schommelingen zien. Werden er tussen 1900 en 1940 gemiddeld 175.000 kinderen geboren, na de Tweede Wereldoorlog steeg het aantal fors: in 1946 werd een record van 284.000 geboorten bereikt. Dat jaar wordt algemeen gezien als het begin van de babyboomgeneratie. Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw is het aantal geboorten snel gedaald, 1983 laat een laagterecord zien van 170.000 geboorten. Dan volgt weer een lichte stijging, om in 2000 uit te komen op 207.000 geboorten. Daarna wisselt het beeld, met 179.000 geboortes in 2007, 204.000 in 2008 en 185.000 in 2009 (CBS, Statline).

Vergrijzing en ontgroening

De ontwikkeling in de samenstelling van de bevolking in de laatste 60 jaar toont een forse toename van het aantal 65-plussers en een afnemend aantal jongeren. Figuur 1.1 laat de samenstelling van de bevolking zien van 1950 tot 2010. Vooral het aandeel 65-plussers ten opzichte van de bevolking van 20 tot 64 jaar is in die periode flink gestegen: van zo'n 15% in 1950 naar 25% nu; dat zijn er 2,5 miljoen. Tegenover iedere 65 plusser staan vier personen die tot de beroepsbevolking behoren. Over dertig jaar zijn dat er naar verwachting twee.

De potentiële beroepsbevolking, dat wil zeggen personen in de leeftijd van 20 tot 64 jaar, is gestegen van 5,5 miljoen in 1950 tot 10 miljoen nu. Omdat de naoorlogse geboortegolf in de jaren zeventig van de vorige eeuw tot stilstand kwam, is de bevolking van 0-19 jaar is inmiddels gestabiliseerd tot minder dan 4 miljoen (Commissie Goudzwaard 2010: 24).

Verkleuring

Het percentage allochtonen van de bevolking steeg van 16% in 1997 naar 20% in 2009 (waarvan 11% niet-westers). In de verstedelijkte gebieden, waar 20% van de bevolking woont, is ruim een op de vier inwoners van niet-westerse herkomst. In de drie grote steden is dat een op de drie inwoners.

Voor de tweede generatie allochtone vrouwen lijkt over de generaties heen een verschuiving plaats te vinden in de opvoeding van externe controle naar individuele verantwoordelijkheid en zelfcontrole. Parallel hieraan neemt de sociale controle vanuit de gemeenschap, en de gevoeligheid hiervoor van ouders, af en vertrouwt men meer op zelfsturing. Een opvoeding in bovengenoemde zin vormt de voorwaarde voor het verwerven van meer maatschappelijke kansen, autonomie en seksegelijkheid in de rol- en taakverdeling. Er is echter een zekere afstand tussen ideaal en praktijk. moeders zijn bijvoorbeeld bang voor het doorschieten van de 'jeugd van tegenwoordig' in individualisering en voor verlies van de balans met 'rekening houden met'. Maar al met al is er een verschuiving zichtbaar van traditionele opvoedingspatronen naar meer moderne patronen. Deze beweging gaat echter heel geleidelijk en voltrekt zich bepaald niet zonder slag of stoot. De sociale problemen met allochtone tweedegeneratie jongeren en de te constateren opvoedingsonmacht van vele ouders van allochtone herkomst zijn vooralsnog niet overwonnen.

Verstedelijking Bijna de helft van de bevolking in Nederland woont in een sterk of zeer sterk stedelijk gebied, en een op de acht Nederlanders woont in een van de vier grote steden. Niet alleen is de grote stad het middelpunt van sociale, culturele en economische bedrijvigheid, maar ook wordt zij gekenmerkt door achterstanden in leefsituaties, die vooral in de oude wijken zijn geconcentreerd. Er bestaan grote verschillen in welvaart tussen verschillende wijken (SCO 2009: 41). Alleen al vanwege de beperkte ruimte in Nederland, is niet te verwachten dat 'ontstedelijking' zal kunnen plaatsvinden in de komende jaren.

Bevolkingskrimp Volgens prognoses van het CBS zal de bevolking van Nederland toenemen tot 17,5 miljoen in 2038, om daarna te dalen. In ons land heeft de bevolkingskrimp zich het eerst op regionaal niveau aangediend, met actuele bevolkingskrimp aan de randen van ons land, te weten in Zuid Limburg, in delen van Zeeland en in Noordoost-Groningen. Volgens de prognoses zullen in de nabije toekomst zes van de tien gemeenten met teruglopende inwoneraantallen te maken krijgen. Ook in het dichtbevolkte westen van het land gaat de bevolking van een aantal gemeenten teruglopen. In de Randstad grenzen krimpende gemeenten overigens vaak aan sterk groeiende gemeenten en gaat het in feite om verhuizingen over korte afstand en suburbanisatie. Hoewel de bevolkingsomvang al gedaald is in delen van Nederland in de afgelopen tien jaar, geldt dit in veel mindere mate voor het aantal huishoudens. Volgens de meest recente prognose zal tussen 2006 en 2025 het aantal huishoudens met 11 procent veel sterker

groeien dan het totaal aantal inwoners (groei van drie procent). De reden daarvoor is dat veel mensen voor kortere tijd (vooral jongeren) of langere tijd (vooral ouderen) alleen gaan wonen. Door deze zogenoemde huishoudensverdunding (meer maar kleinere huishoudens) houdt de ontwikkeling van de woningbehoefte dus geen gelijke tred met de bevolkingsgroei en is in veel gemeenten nog uitbreiding van de woningvoorraad nodig. Het is van belang de verschillende vormen van bevolkingskrimp goed te onderscheiden (*WPRB 2009: 6/7*). Elk van deze vormen kan immers uiteenlopende gevolgen hebben voor, bijvoorbeeld, het ruimtelijk beleid, de woningmarkt, de arbeidsmarkt, de infrastructuur. De bevolkingsafname kan zich op verschillende niveaus afspelen, van buurt tot wijk, stad, regio, land en verder. De maatschappelijke gevolgen verschillen per schaalniveau. Krimp kan zich, naast een verandering in de *omvang* van de bevolking, ook manifesteren als verandering van de *samenstelling* van de bevolking. In het laatste geval kan gesproken worden van selectieve krimp. Het gaat hier bijvoorbeeld om het wegtrekken van gezinnen uit de grote steden, maar ook om de trek van jongeren van het platteland naar de stad, of de selectieve migratie van ouderen uit of naar een bepaald gebied. De meest ingrijpende verandering in de samenstelling van de bevolking is uiteraard de verandering in de leeftijdsopbouw van de bevolking, ofwel de vergrijzing. De effecten van bevolkingskrimp en vergrijzing zijn moeilijk te scheiden en kunnen elkaar versterken. Het maatschappelijk debat over vergrijzing kan deels ook in ‘krimptermen’ worden beschouwd, bijvoorbeeld waar het gaat over het schaarser worden van arbeid. Aandachtspunten bij bevolkingskrimp zijn: kwetsbare (minder aantrekkelijke) regio’s komen verder onder druk te staan (bijvoorbeeld overschot en leegstand van woningen); het draagvlak van (lokale) voorzieningen kan onder druk komen te staan (verdwijnen van winkels, scholen, huisartsenpraktijk) en dit kan een versnellend effect hebben op het wegtrekken van de bevolking; leiden minder mensen tot minder files?; arbeidsmarkt in de toekomst: opkomende schaarste en doorgaande veroudering van de bevolking; leidt bevolkingskrimp tot afkalving van sociale verbanden en geringere betrokkenheid van de burgers bij elkaar en bij de samenleving?

5 Internationale context

Nederland is een land dat sterk beïnvloed wordt door externe ontwikkelingen. Als lid van de Europese Unie maakt Nederland deel uit van de Europese economische gemeenschap en ondervindt daarvan invloeden. Ontwikkelingen in de wereldeconomie, hun invloed op de Europese economie laten de economie van Nederland niet onberoerd. Globalisering, de kredietcrisis, de financiële crisis in enkele EU-landen (Griekenland, Portugal, Ierland,) en de door sommige economen voorspelde pensioencrisis beïnvloeden de Nederlandse economie en de overheidsfinanciën.

Ook in de rest van de wereld kunnen zich gebeurtenissen voordoen die het maatschappelijk leven in Nederland beïnvloeden. Zo hebben de aanslag op de Twin Towers in New York in 2001 en de daaropvolgende aanslagen in de metro van Madrid (2004), Londen (2005) en Moskou (2010) ook in Nederland tot maatregelen geleid, die de veiligheid in het publieke domein moeten borgen.

5.1 Een dichtere wereld

In de toekomstverkenningen in de Rijksbrede kennisagenda (Strategiebeeraad Rijksbreed, 2010) wordt de steeds grotere samenhang en interactie van systemen in de wereld gekenschetst als 'een dichtere wereld' en een 'great rebalancing'.

De nieuwe economieën, zoals China, India en Brazilië, zullen naar verwachting de komende jaren politiek, economisch en militair verder aan belang winnen ten opzichte van de vs en Europa. China is veel eerder dan voorspeld de tweede economie van de wereld geworden en een militaire grootmacht naast de Verenigde Staten. Op dit moment is de invloed van China op de economische ontwikkeling van veel landen in Afrika en in Zuidoost-Azië goed zichtbaar. Hetzelfde geldt overigens ook voor Europa en de vs. Een ander voorbeeld is onze relatie met Rusland als grote gas- en olieleverancier en met China als potentiële investeerder in Europese bedrijven. Als gevolg van dergelijke geopolitieke verschuivingen neemt de kans op conflicten in de wereld toe. De druk van de opkomende economieën om beter gehoord te worden en om meer zeggenschap te krijgen in multilaterale organisaties als de Verenigde Naties, de Veiligheidsraad, de Wereldbank, wto en dergelijke is groot.

De verwevenheid van (verschillende) systemen in de wereld wordt steeds groter.

De mondiale economie ontwikkelt zich steeds meer tot een wereldwijd netwerk van goederen-, kapitaal-, informatie- en mensenstromen dat regio's, sociale groeperingen en economieën onlosmakelijk met elkaar verbindt. Nederland krijgt nieuwe afzetmarkten en, omgekeerd worden Nederlanders nieuwe klanten van tot voor kort onbekende of onbetekenende economieën. Van de Nederlandse export is de helft eigen product, de andere helft is doorvoer van goederen die elders zijn geproduceerd.

De 'verdichting' van de wereld versterkt wederzijdse afhankelijkheden en maakt het wereldsysteem complexer. Deze verdichting is sterk versneld door de ontwikkeling en de brede verspreiding van informatie- en communicatietechnologie en door de sterk groeiende mogelijkheden op het gebied van transport van mensen en goederen.

Een voorbeeld is het groeiend aantal toeristen uit Azië dat het Westen bezoekt. Overigens is deze globalisering niet onomstreden. De heftige betogingen van anti-globalisten bij bijeenkomsten van wereldleiders wijzen er op dat veel burgers deze ontwikkelingen bedreigend vinden omdat het in hun opvatting tot ongelijke kansen voor ontwikkelingslanden leidt. Daarnaast vreest men dat nationale belangen dan wel culturele identiteiten ondergesneeuwd zullen raken.

Systemen worden als gevolg van deze verdichting kwetsbaarder voor verstoringen en voor specifieke gebeurtenissen of plotselinge ontwikkelingen met veel (en mogelijk langdurige) impact. Niet in de laatste plaats omdat controle en een systeem van *checks and balances* in mondiale economische en politieke systemen moeilijk te realiseren zijn. Niemand is meer aanwijsbaar degene die aan de touwtjes trekt. Crisissen verspreiden zich sneller en met grotere gevolgen. De huidige economische crisis die zijn oorsprong had in speculatief gedrag in de bankenwereld in de Verenigde Staten heeft zich over de gehele wereld verspreid. Onverantwoordelijk financieel beleid in enkele Europese landen lijkt nu zelfs het voortbestaan van de Europese Unie serieus te bedreigen. Maar ook positieve ontwikkelingen, zoals innovaties, kunnen zich sneller verspreiden en grotere groepen mensen bereiken. De kans op gebeurtenissen met een hoog Black Swan-gehalte¹ neemt toe.

De kwetsbaarheid van de Nederlandse samenleving en economie voor massale ontwrichting neemt toe. Te denken valt onder andere aan een toenemende dreiging van digitale aanvallen gericht op vitale communicatie- en informatiesystemen. Maar ook op het gebied van de verspreiding van besmettelijke ziekten zijn de risico's groter dan vroeger. Met bijna 500 mensen per km² op land is Nederland één van de dichtstbevolkte landen ter wereld. De verdichting van de wereld blijkt (onder andere) bij het uitbreken van pandemieën, in het bijzonder zoönosen². De internationale handel in dieren en dierlijke producten neemt toe en de economische integratie tussen de continenten stijgt. Daarnaast reizen mensen steeds vaker en steeds verder. De wereld is voor velen een 'global village' geworden. Beide ontwikkelingen zorgen ervoor dat ziekten sneller en vaker ons land kunnen bereiken. Klimaatverandering vergroot de kans van het optreden van ziekten in Nederland en Europa die voorheen niet voorkwamen, zoals malaria en knokkelkoorts.

Nederland is slechts een kleine speler bij deze mondiale ontwikkelingen. Het is de vraag of en hoe de Nederlandse overheid en het bedrijfsleven kunnen inspelen op de mondiale

1 The *Black Swan Theory* or *Theory of Black Swan Events* is a metaphor that encapsulates the concept that *The event is a surprise (to the observer) and has a major impact. After the fact, the event is rationalized by hindsight.*

The theory was developed by Nassim Nicholas Taleb (2007) to explain:

- a. The disproportionate role of high-impact, hard to predict, and rare events that are beyond the realm of normal expectations in history, science, finance and technology
 - b. The non-computability of the probability of the consequential rare events using scientific methods (owing to the very nature of small probabilities)
 - c. The psychological biases that make people individually and collectively blind to uncertainty and unaware of the massive role of the rare event in historical affairs
- 2 Infectieziekten die afkomstig zijn van dieren (zoönosen) vormen een constant gevaar voor de volksgezondheid. Recente voorbeelden van zoönosen zijn de vogelpest en SARS.

veranderingen in machtsposities en invloedssferen nu en in de toekomst. Ook is het niet te zeggen hoe de houding van burgers en de politiek ten opzichte van de voortgaande mondialisering zich zal ontwikkelen. Het kan zowel resulteren in een open als een gesloten houding tegenover deze ontwikkelingen. Aan mondialisering valt echter niet te ontkomen.

5.2 Europa

Nederland: tevreden met eigen situatie en matig betrokken bij Europa
Afgaande op de meest actuele *European Social Survey* (ESS)cijfers uit 2009 is de steun voor de Europese eenwording in het Verenigd Koninkrijk het geringst (rapportcijfer 4,1) en in Bulgarije het grootst (rapportcijfer 7,2). Nederland is middenmoter met 5,6. Vragen naar de gewenste eenwording van Europa is overigens niet hetzelfde als vragen naar het lidmaatschap van het eigen land. Men kan enthousiast zijn voor het lidmaatschap en tegelijkertijd vinden dat het met de uitbreiding en intensivering van samenwerking in Europa nu wel genoeg is geweest. Nederlanders zijn niet enthousiast over Europa, maar onderkennen in grote meerderheid de economische wenselijkheid of onvermijdelijkheid van het lidmaatschap van de Unie (SCP/CPB 2010). Bij vergelijking met andere lidstaten van de Europese Unie komt Nederland naar voren als een over de hele linie tevreden land: na Denemarken zijn de mensen er het meest tevreden met het eigen leven en ze hebben relatief veel vertrouwen in maatschappelijke instellingen, inclusief de politiek. Als lidstaat van de Europese Unie is Nederland nogal doorsnee met een gemiddelde identificatie met Europa, gemiddelde kennis en gemiddelde steun voor gemeenschappelijk Europees beleid. In de ESS is burgers uit Europese landen gevraagd een positie in te nemen op een tienpuntsschaal van 'de Europese eenwording is al te ver gegaan' tot 'de Europese eenwording moet.' Men komt ongeveer in het midden uit. Hofstede heeft in 1991 al vastgesteld dat de voornaamste culturele verschillen tussen landen betrekking hebben op waarden; waarden die betrekking hebben op macht en ongelijkheid, op de relatie tussen het individu en de groep, op verschillen tussen mannen en vrouwen, e.d. Daarin is in al die tijd niet veel veranderd, de voornaamste verschillen hebben nog steeds betrekking op waarden (Hofstede 1997: 291).

Vooraf lageropgeleiden ontevreden over Europa Nederlanders zijn in meerderheid voor het EU-lidmaatschap, maar de belangstelling voor de Europese politiek is gering (begin 2010 zegt 47% nieuws daarover te volgen tegen 62% lokaal en 81% landelijk politiek nieuws). Ook de waardering voor de Europese politiek is beperkt: 49% geeft er een voldoende voor, nauwelijks minder dan voor de Haagse politiek (52%), maar veel minder dan voor het gemeentebestuur (74%). Hoger opgeleiden, lezers van *NRC*, *de Volkskrant* en *Trouw* en mensen die tevreden zijn over hun financiële situatie en over hoe het gaat met Nederland zijn positiever over Europa dan lageropgeleiden, lezers van *de Telegraaf* en mensen die ontevreden zijn over hun financiën en het land. De opleidingsverschillen zijn groot: van de lageropgeleiden volgt 42% het nieuws, geeft 40% een voldoende en steunt 35% het EU-lidmaatschap van Nederland, bij de hoger opgeleiden zijn deze percentages 60, 59 en 70 (COB 2010b). Uit dit onderzoek blijkt dat meer mensen voorstander zijn van het

Nederlands lidmaatschap van de EU dan tegenstander (43% versus 18%). De argumenten van voor- en tegenstanders van de EU lijken door de tijd heen niet sterk te veranderen. Wel anders is dat de economische ontwikkelingen in Griekenland en Spanje nu nadrukkelijk zijn aangevoerd als argument dat het lidmaatschap geen goede zaak is: mensen hebben het idee dat Nederland opdraait voor wanbeleid in andere landen en vinden dat oneerlijk. Slechts een klein deel van de burgers zegt zelf nadelen te ondervinden van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van de economie. De nadelen die worden genoemd betreffen zorgen over stijgende criminaliteit – vooral door instroom vanuit Oost-Europa – en toenemende concurrentie op de arbeidsmarkt. De meeste mensen zien juist voordelen van het verdwijnen van de grenzen. Het is goed voor de Nederlandse economie. En op persoonlijk vlak is het handig als je vrij kunt reizen en kunt betalen met dezelfde munt, of is het belangrijk als je een baan hebt die afhankelijk is van de open economie. Opleidingsniveau blijkt van grote invloed op de houding tegenover internationalisering. Hoger opgeleiden en stemmers van GroenLinks en D66 hebben veel vaker een positieve of kosmopolitische houding. Een meer negatieve houding treffen we aan bij lageropgeleiden, PvdV stemmers en mensen die negatief zijn over de multiculturele samenleving en hun eigen toekomst (SCP/CPB 2010).

Vertrouwen In vergelijking met andere Europeanen hebben Nederlanders veel vertrouwen in hun eigen toekomst (65%), de toekomst van het land (62%) en van de wereld (65%). Hiermee hoort Nederland met de noordelijke landen tot de meest optimistische landen van Europa. Nederlanders hebben relatief veel vertrouwen in elkaar (61%). Ook door inwoners van andere EU-lidstaten worden Nederlanders over het algemeen sterk vertrouwd: alleen Denen en Zweden scoren beter.

Nederlanders zijn wat pessimistischer voor de volgende generatie: slechts 17% van de Nederlanders gelooft dat de volgende generatie het makkelijker zal krijgen dan zichzelf. Hiermee is Nederland een Europese middenmoter. In landen waar men ontevredener is over het huidige bestaan vertrouwt men er eerder op dat de volgende generatie het beter zal hebben.

Arbeidsmigratie De Europese Unie hanteert een restrictief toelatingsbeleid voor niet-EU-arbeidsmigranten met lage en middelbare scholing. Dit beleid heeft grote effecten op de welvaart zowel binnen als buiten de EU. In vergelijking met een geheel open arbeidsmarkt verhoogt het 'hek om de arbeidsmarkt' de EU-lonen voor lageropgeleiden, maar leidt het ook tot hogere prijzen. De landen waar de (potentiële) arbeidsmigranten vandaan komen, ontvangen minder deviezen uit overmakingen van hun migranten. Het 'hek om de arbeidsmarkt' zal tegen 2030 van twee kanten onder druk komen, zo voorspelt het CPB (2010). Extern neemt de druk toe doordat de groeiende absolute inkomenskloof tot een groei van de illegale immigratie uit de landen aan de zuid- en oostgrenzen van de EU kan leiden. Ook zullen regeringen van die landen steeds vaker in internationaal overleg vragen om openstelling van de EU-grenzen voor arbeidsmigratie. Binnen de EU zal de druk op het 'hek' toenemen door het vergrijzingsprobleem en de daaruit voortvloeiende arbeidsschaarste in dienstensectoren als verzorging en horeca. Bij oplossingen die deze dreigende druk op de arbeidsmigratie moeten verminderen, zullen nu al tegengestelde belangen zorgvuldig afgewogen moeten worden. Tijdelijke en selectieve immigratie van laagopgeleide arbeidsmigranten kan de druk verlichten.

Het biedt mogelijkheden om schaarste op de arbeidsmarkt in de EU te verlichten en biedt niet-EU-migranten de mogelijkheid om tijdelijk in de EU te werken. De mogelijkheid dat tijdelijke werknemers toch permanent blijven en dat selectie te ruim zal blijken te zijn, vormen belangrijke risico's voor Europese werknemers en de welvaartstaat.

6 Sociale en culturele ontwikkelingen

6.1 Meerkeuze maatschappij

Er is meer dan ooit uit veel te kiezen. Keuzevrijheid manifesteert zich ook op een groot aantal terreinen: in de sfeer van vrije tijd en consumptie, in de sfeer van sociale zekerheid en voorzieningen, in het uitzetten van de eigen levensloop. Partnerkeus, schoolkeuze, beroepskeuze, samenlevingsvorm, levensbeschouwing. In velerlei opzicht zijn er meer mogelijkheden om het eigen leven naar eigen keus in te richten. Kunnen mensen dat ook, zijn zij daartoe in staat? Het idee is dat als gevolg van het gestegen en nog steeds stijgende opleidingsniveau van de bevolking, mensen mondiger zijn geworden en beter toegerust om zelf belangrijke keuzes te maken. Had in 1960 56% van de bevolking alleen maar lagere school, nu is dat minder dan 8% en het loopt nog steeds terug. Het percentage van de bevolking dat een HBO- of universitair diploma heeft, ligt thans rond de 30%, van de beroepsbevolking is het al 35%. Mensen zijn daardoor minder afhankelijk geworden van collectieve belangenbehartiging, de 'ontvoogding' van de burger is een proces dat zich vanaf de jaren zestig voltrekt. Dat heeft niet alleen gevolgen voor de acceptatie van autoriteit en gezag in de maatschappij en van gezagsdragers, maar ook voor de uitoefening van het burgerschap. We komen er straks uitvoeriger op terug. Ontwikkelingen in de tweede helft van de vorige eeuw zoals emancipatie, democratisering, individualisering, educatie hebben tot het idee geleid dat mensen in toenemende mate in staat zijn hun leven naar eigen inzicht in te richten. Waar voorheen instituties als het gezin, de school, de kerk verregaande invloed hadden op de keuzes van mensen, lijkt in de afgelopen decennia de individuele autonomie in het maken van keuzes te zijn gegroeid. Het SCP constateert al sinds eind jaren zeventig in haar tweejaarlijkse rapporten dat individualisering één van de doorgaande maatschappelijke ontwikkelingen is die in steeds meer domeinen zichtbaar werd. Centraal staat de vrijheid die mensen hebben om eigen keuzes te maken en de competenties/vaardigheden om dat ook te kunnen doen. Individualisering is een sociologisch concept dat duidt op het toenemend belang van het individu als principe voor sociale ordening. Hoewel Elchardus (2002) en andere sociologen deze ontwikkeling wat anders interpreteren, is deze trend onmiskenbaar en zijn de verschijningsvormen legio. Er zijn vele aanwijzingen die duiden op een gegroeide individualisering en in het verlengde daarvan op toegenomen keuzevrijheid. Ter illustratie noemen we enkele demografische trends als het groeiend aantal alleenstaanden en de – zoals GA Kooy het in zijn proefschrift uit 1957 noemde: gezins-individuatie, het fenomeen dat gezinsleden in toenemende mate activiteiten ontwikkelen buiten het gezin en hun tijd steeds meer zonder de andere gezinsleden maar met vrienden en kennissen besteden. Daarnaast zien we individualisering en keuzevrijheid terug in het fenomeen van vraagsturing van dienstverlenende instellingen: het aanbod (van autodealer tot zorgverzekeraar) wordt nauwkeurig afgestemd op de individuele behoefte, maatwerk is het motto. Het persoonsgebonden budget in de zorg, het rugzakje met vouchers in het onderwijs, het zijn evenzo vele illustraties van een individualisering van de publieke dienstverlening. Tot slot: dit proces heeft ook een politieke vertaling

gekregen in het benadrukken van de eigen verantwoordelijkheid van het individu; daarover bestaat onder de dominante politieke stromingen brede consensus, maar de uitwerking verschilt en volgt de lijnen van het de liberale, confessionele en socialistische gedachtegoed en alle varianten daartussen. Los van dit ideologische debat wordt de aftocht van de overheid en het overdragen van taken en verantwoordelijkheden naar marktpartijen en maatschappelijke organisaties niet alleen gezien als tegemoetkoming aan de wensen voor meer eigen verantwoordelijkheid, maar wordt het ook gelegitimeerd met financieel-economische motieven.

De laatste tijd komen in het maatschappelijke debat over keuzevrijheid ook steeds meer de nadelen naar voren; het aanbieden van vele keuzemogelijkheden op velerlei gebied leidt tot groeiende irritaties omdat mensen niet bereid of in staat zijn om een keuze te maken, daartoe vaak gedwongen door overheidshandelen (Swierstra en Tonkens 2002). Introductie van het concurrentiebeginsel in voorheen publieke sectoren als het taxibedrijf, de energie, de telefonie, de volkshuisvesting, de gezondheidszorg, de sociale zekerheid vergen veel van de consument: tijd (die meestal schaars is), inzicht in de verschillende aanbiedingen (polissen van zorgverzekeraars), onderhandelingsvaardigheden (ritprijs van de taxi). Niet iedereen kan dat en niet iedereen wil dat ook. Moeilijkheid is evenwel, dat daar waar veel keuze is, er niet zozeer sprake is van keuzevrijheid maar van keuzedwang. Op dat punt verkeert het proces in zijn tegendeel. Het bekende jamexperiment van de psychologen Iyengar en Lepper uit 1999 laat dat mooi zien (zie Schwartz 2004). Bij een overdaad aan keuze is men minder geneigd tot kopen dan bij een overzichtelijk aanbod. Economen hanteren de veronderstelling dat naarmate de keuzemogelijkheden van mensen toenemen de welvaart en het welzijn ook toenemen. Hoe meer keuze, hoe gelukkiger en welvarender men is. Niettemin is hier ook een vertrouwde economische wetmatigheid van toepassing: de wet van de verminderende meeropbrengst. Dat wil in dit geval zeggen dat elke nieuwe keuzemogelijkheid iets minder toevoegt aan de welvaart/welzijn van de mens dan de vorige, tot het moment is bereikt dat het in zijn tegendeel verkeert. Als het aantal mogelijke polissen voor ziektekostenverzekering toeneemt, daalt de kans dat mensen zullen veranderen van ziektekostenverzekeraar. Hetzelfde geldt voor de tevredenheid: als de keuze bij een medische behandeling groeit, neemt de tevredenheid van de patiënt af (Schwartz 2004). Uiteindelijk kan dat eindigen in irritaties en onvrede over de geboden mogelijkheden. Naast de economisch-psychologische dimensie van de verminderende meeropbrengst is er de zuiver economische dimensie en de structurele kant van keuzevrijheid. Met de economische dimensie wordt bedoeld op het gegeven, dat de arbeidspositie en inkomenspositie van mensen van grote invloed zijn op de wijze waarop aan keuzevrijheid uiting kan worden gegeven. Plausibel is dat naarmate de arbeid- en inkomenspositie slechter is, de keuzevrijheid eveneens beperkt is. Mensen met een laag inkomen hebben nu eenmaal beperktere keuzemogelijkheden dan mensen met een hoog inkomen. Materiële rijkdom gaat aan keuzevrijheid vooraf en aangezien de inkomensverdeling in Nederland ongelijk is en de afgelopen decennia ongelijker is geworden, is de keuzevrijheid voor de minder bedeelden beperkter geworden. De structurele kant verwijst naar de invloed van instituties als het gezin, de school, de 'peer group', de media, de mode e.d. Keuzes die mensen maken in het leven worden hierdoor beïnvloed. Naarmate iemand hoger

geschoold is, is zijn keuzepalet gevarieerder dan van iemand die lager geschoold is. Dezelfde redenering geldt voor de gezondheid. Een ander element bestaat uit de beperkingen die de keuzevrijheid van mensen inperken. Voorbeeld: je kunt wel hoog opgeleid zijn, een goede baan hebben en over voldoende inkomen beschikken, maar als de woningmarkt niet goed functioneert kan het wel eens moeilijk zijn om aan de gewenste woning te komen. Ander voorbeeld: in Nederland heeft iedereen het recht zijn/haar eigen arts te kiezen, maar bij zware ziekte of verkeersongeluk is het meestal lastig om van dat recht gebruik te maken. In een dergelijke situatie is de verlening van medische hulp belangrijker dan de keuze van de dokter.

Vanaf halverwege de jaren zestig van de vorige eeuw zien we een krachtig proces van individualisering, ontkerkelijking en ontzuiling. De vergrote mogelijkheden tot zelfverwezenlijking op een groot aantal terreinen en het genieten van individuele vrijheden hebben van de Nederlandse burger meer en meer een wereldburger gemaakt. Kleinere gemeenschappen werden minder belangrijk, grotere schaalverbanden daarentegen belangrijker. Heden ten dage lijken beide verbanden belangrijk en gaat het meer om het vinden van een balans ertussen.

6.2 Individualisering

Individualisering mag hier dus niet ontbreken omdat het een van de meest wezenlijke veranderingen van de afgelopen vijftig jaar is. Het is op te vatten als een groeiende autonomie van het individu ten opzichte van zijn directe omgeving en die zijn weerslag heeft gekregen in de sociale organisatie van de samenleving. Individualisering leidt tot onthiërarchisering van de samenleving en tot grotere *gelijkheid* in de menselijke verhoudingen. Deze individualisering heeft het laatste en sterkste bastion van de traditionele samenleving, te weten het gezin, niet zozeer geslecht als wel gemoderniseerd. Een meer democratische verhouding tussen ouders en kind en een grotere autonomie van de afzonderlijke gezinsleden, en in het bijzonder van de vrouw hebben het gezin getransformeerd van een bevel- naar een onderhandelingshuishouding (De Swaan 1979). Ook is in deze periode de generatiekloof geslecht en gaan ouders en kinderen soms naar hetzelfde popconcert.

Aan individualisering is een *kwantitatieve* en *kwalitatieve* component te onderscheiden: de eerste stamt uit de begintijd van de verzorgingsstaat en is uitdrukking van het streven iedereen gelijke kansen te geven en de zwakkeren te beschermen. Ieder individu had recht op dezelfde bejegening, gelijkheid was het richtsnoer voor het overheidshandelen. Dat is nog steeds zo, maar in het licht van wat de afgelopen decennia op dit gebied is bereikt, lijkt het accent nu veel meer te liggen op verzorgingsarrangementen die zijn toegesneden op de wensen en behoeften van iedere burger afzonderlijk. Waren gelijkheid en uniformiteit belangrijke waarden van de 20ste eeuw, verscheidenheid en pluri-formiteit lijken de waarden van de 21ste eeuw (zie Schnabel 1983; 2004). De kwaliteit van het bestaan zit niet meer alleen in gelijkheid en rechtvaardigheid, maar ook in bijzonderheid en uniciteit. Deze individualiseringstendens heeft dan ook grote gevolgen voor de organisatie van de samenleving. De druk op politici en bestuurders zal toenemen om bij het ontwikkelen van beleid en het ontwerpen van maatregelen ook steeds meer het

individuele belang als uitgangspunt te nemen. Kwalitatief individualisme vormt meer en meer het richtsnoer voor het (overheids-)handelen. Tegelijkertijd blijft de verplichting bestaan in het bijzonder rekening te houden met de zwakkeren in de maatschappij. Individualisering kent vele verschijningsvormen zoals we hiervoor hebben gezien. Zo wordt in de ziekenhuiszorg steeds meer rekening gehouden met de individuele patiënt, zowel in de medische zorg als in de verpleegkundige zorg. De zorg wordt ook steeds meer op afspraak georganiseerd. Ook de introductie van het 'nieuwe werken' bij de overheid en in bedrijven vertoont kenmerken van individualisering. Bij het organiseren van werk en in de arbeidsomstandigheden wordt meer rekening gehouden met de behoeften en verplichtingen die samenhangen met het privéleven van de individuele werknemer.

6.3 Informalisering

Informalisering past bij individualisering, maar is meer dan alleen het lossen van de omgangsvormen tussen mensen en wordt het meest pregnant zichtbaar in de *deinstitutionalisering* van organisaties en organisatievormen zoals we die vroeger kenden. Organisaties hebben in toenemende mate het karakter gekregen van netwerken, vaak virtueel van aard (Facebook, Hyves, LinkedIn); niet het lidmaatschap of het betalen van contributie zijn voorwaarden voor deelname aan de activiteiten, maar de inlogcode. Informalisering in relatie tot individualisering brengt in toenemende mate persoonlijke eigenschappen en voorkeuren als grondslag van organisaties in beeld: niet meer klasse of godsdienst, maar geslacht, leeftijd, etniciteit, seksuele voorkeur, belangstellingsferen (dieren, milieu, mensenrechten) spelen een rol. Informalisering doet de scheidslijn tussen publiek en privé, tussen werk en thuis, tussen vrije tijd en arbeid vervagen. Gezagsproblemen zijn eveneens een logisch gevolg van de afnemende betekenis van formalisme en de formele wereld. Gezag en respect moeten verdiend worden en worden niet meer automatisch verleend op grond van de formele positie van iemand (politieagent, onderwijzer, rechter, burgemeester enz.). Met individualisering en informalisering gaat vaak een verlaging van de frustratiedrempel samen. Dat maakt mensen gevoelig voor teleurstellingen en dat kan weer zowel tot verhoogd zoekgedrag naar psychologische hulp leiden als tot agressie (Schnabel 2000). Omgangsvormen tussen mensen worden vrijer en respect wordt niet zomaar betuigd.

In het verlengde van deze vertrouwensvraag is het signaleren van de ontwikkelingen in het gezag van en vertrouwen in deskundigen en media de moeite waard. Al langer is het gezag van gezagdragers (onderwijzers en leraren, politieagenten e.d.) niet vanzelfsprekend en moet dat 'verdiend' worden. Ook andere gezagdragers als rechters en artsen hebben daarmee in toenemende mate te maken. Mensen accepteren niet langer automatisch gezag dat de maatschappij heeft toegekend aan politici en autoriteiten. De vaccinatieprogramma's van de overheid als tegen de Mexicaanse griep en tegen het humaan papillomavirus (HPV), dat baarmoederhalskanker kan veroorzaken, werden door de bevolking niet zonder meer vertrouwd zijnde goed voor je gezondheid. De informatie die de overheid en de wetenschappelijke deskundigen hierover verstrekten, werd niet klakkeloos vertrouwd. Pas als burgers zelf via internet informatie hadden opgehaald over de werking van deze vaccinaties, besloten zij tot al dan niet deelnemen. In het

tweede kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) van het SCP is verslag gedaan van een focusonderzoek naar het vertrouwen dat mensen hebben in een aantal informatiebronnen over vaccinatie tegen een nieuw uitgebroken besmettelijke ziekte. Hieruit blijkt 'het beeld dat burgers nauwelijks vertrouwen hebben in wetenschap en juist veel in burgers niet te kloppen' (COB 2010a: 20). Het SCP concludeert:

Informatie van wetenschappers en professionals wordt het meest vertrouwd, maar niet zonder meer aanvaard. Overheidsinstellingen krijgen vertrouwen als zij zich baseren op deskundigheid en geloofwaardige afwegingen maken in het algemeen belang. Burgers zoeken ook informatie op internet, maar dat betekent niet dat zij die ook vertrouwen. Bij vaccinaties zegt 19% vertrouwen te hebben in informatie van andere burgers op internet (80% in artsen en apothekers, 68% in onderzoeksinstellingen en 47% in de overheid) (COB 2010a: 3).

Deze bevindingen lijken minder op een 'gezagscrisis' te duiden, maar veeleer uitdrukking te zijn van een kritische burger die zich met de informatiebronnen die hem via internet ter beschikking staan, zo goed mogelijk wil informeren en niet als vanzelfsprekend instemt met een boodschap van de overheid.

6.4 Intensivering

Intensivering is eveneens een ontwikkeling die niet onvermeld kan blijven. We onderscheiden twee componenten, een beleving- en een tijdbestedingcomponent. De eerste wijst op het verlangen van de moderne mens naar intense en intensieve emotionele ervaringen; de tweede doelt op een verhoogd levensritme en meer drukte in het bestaan, met als gevolg ook meer tijdsdruk. In zijn meest extreme vorm zien we die bij tweeverdieners met jonge kinderen, die zich in het spitsuur van hun leven bevinden. We gaan hier verder niet nader op in en laten het bij deze korte signalering. Wel is relevant te wijzen op de negatieve verschijningsvorm van deze trend: agressief gedrag, het korte lontje. Dat gedrag behoeft regulering en dat is – niet uitsluitend maar wel in laatste instantie via politie en justitie – een verantwoordelijkheid van de overheid. Deze trend verwijst vooral naar de veranderende dynamiek en de – nog steeds – groeiende betekenis van de *belevingscomponent* in het moderne leven. De beleving van 'het leven', het werk, de liefde, de seks, de relaties, de vrije tijd, muziek, de sport, het eigen lichaam, etc. staat steeds sterker in het teken van het verlangen naar een intense en intensieve ervaring. Ook de media spelen hierop in met een variëteit aan programma's met een sterke belevingscomponent. Ontremming door het gebruik van genotmiddelen (alcohol, drugs), agressie als groepsgedrag, muziek als emotionele kunstvorm bij uitstek, een hoge waardering van seksualiteit, van sport zijn dominante uitingsvormen van het hedonisme van de eerste jaren van de 21ste eeuw. De tv versterkt deze ontwikkeling (Schnabel 2000). Bij intensivering van beleving en ervaringen past ook een *collectivering*: het gezamenlijk deelnemen aan een evenement versterkt de individuele emotionele ervaring. Popconcerten e.d. (zoals *Sensation White*, de naam zegt het al), voetbalwedstrijden, rouwceremonies van 'bekende Nederlanders' (André Hazes, Pim Fortuyn) zijn instrumenteel voor de behoefte van het individu aan intense ervaringen. Het ongeremd uiting geven aan je emoties in de publieke ruimte, begonnen bij de dood van

prinses Diana, is een trend die de laatste jaren is versterkt, onder meer door de media. In zijn boeiende essay gaat Joep de Hart (2005) op zoek naar een verklaring voor deze collectieve uitingen van emoties en refereert aan wat we weten uit studies naar rituelen. Hij schrijft:

Zoals de vaste patronen, de herkenbare vormgeving en het element van de herhaling, maar ook de centrale plaats die het handelen en het gebaar innemen, gericht op symbolen en vrijwel altijd onder verwijzing naar een verleden. Typerend is ook het collectieve karakter van een gebeurtenis: het betreft samenkomsten waarin de groepsidentiteit wordt bevestigd en waarin een gedeelde (emotionele) ervaring in een gezamenlijk herkende en beleefde (mythische) traditie wordt geplaatst. Aldus kunnen gevoelens tot expressie worden gebracht, maar tevens gekanaliseerd en in een verband geplaatst dat mensen in ongewisse tijden helpt zich te oriënteren en angst, radeloosheid en anomie te bezweren (Lukken 1999). Rituelen zijn vaak beschouwd als een sociale methode om de angst voor het onbekende te beteugelen (De Hart 2005: 73).

De vroegere godsdienstoefening als ritueel heeft plaatsgemaakt voor het ritueel van de kortstondige uiting van emoties in het publieke domein. Daartoe lenen zich vele gebeurtenissen, variërend van Oranjefeesten, sportevenementen als de Olympische Spelen en het WK-voetbal, muziek-evenementen als Dance Parties, tot begrafenissen van BN'ers en 'stille tochten'.

De welhaast devote populariteit van de media is niet van vandaag of gisteren: in het satirische tv-programma 'Zo is het toevallig ook nog 'ns een keer' zat een item over Beeldreligie dat indertijd – 4 januari 1964 – veel stof deed opwaaien. Daarin werd een relatie gelegd tussen religie en het medium van de televisie. De welhaast devote aanbidding van de televisie werd door de makers in bijbelse bewoordingen ('geef ons heden ons dagelijks programma') belachelijk gemaakt. Toen al was de invloed van de televisie groot, is sindsdien eigenlijk alleen maar groter geworden en met de komst van de commerciële media in 1989 zijn de media een steeds grotere rol gaan spelen en 'dat geldt voor zowel de registratie als de regie van de gebeurtenissen die gepaard gaan met collectieve emoties. Het lijkt wel of de sociale werkelijkheid samenvalt met de mediale werkelijkheid' (De Hart 2005: 62). Sociologen trachten deze nieuwe ontwikkelingen te verklaren. Zo zou de afnemende sociale cohesie de behoefte aan nieuwe vormen van gemeenschapszin voeden. Ook de schaalvergroting van het dagelijks leven, globalisering en europeanisering zouden die behoefte stimuleren. Sommigen spreken dan ook van 'glokalisering', een samengaan van schaalvergroting van het leven en de behoefte om lokaal geworteld te blijven in de woonomgeving en stad. De meest plausibele verklaring lijkt dat de secularisering en ontzuiling ertoe geleid hebben dat veel mensen de rite van een kerkdienst, de aanwezigheid van een geestelijk leidsman, een vertrouwenspersoon als een dominee of pastoor missen. In dat opzicht is men wat stuurloos geworden en gaat men op zoek naar plaatsvervangers voor de dominee en de pastoor, mensen waarin men geloof kan hebben en die men vertrouwt. Er lijkt een grote hang naar leidsmannen en gidsen, idolen en helden. En wanneer die het ook op het beeldscherm goed doen (Fortuyn, Wilders) worden zij de nieuwe goeroes. Grote gebeurtenissen rondom het Koningshuis, voetbal-evenementen als het WK, catastrofes (de vuurwerk-ramp in

Enschede, de oudejaarsbrand in Volendam) en natuurrampen als tsunami's vormen de vehikels van door de media georkestreerde uitingen van 'stand-by'-solidariteit zoals De Hart (2005) dat noemt.

6.5 Integratie en participatie van niet-westerse migranten en hun nakomelingen

Hoewel de heftigheid van het politieke debat over de integratie van minderheden, en met name die met een islamitische achtergrond, evenals de grote aandacht daarvoor in de media, anders doen vermoeden, is de Nederlandse bevolking door de jaren heen juist ruimhartiger geworden. Was in 2000 nog ruim de helft van de mensen van mening dat er te veel allochtonen in Nederland wonen, nu is dat gedaald naar 39% (Bijl et al., 2009). Leren omgaan met verschillen kost blijkbaar tijd. Daarbij moet wel bedacht worden dat een decennium maar een korte periode is, zeker als we in herinnering roepen dat de verzuiling – de strikte scheiding tussen Nederlandse bevolkingsgroepen met de daarbij behorende onderlinge verkettering, het wantrouwen en de vooroordelen – ook nog maar recent achter de rug is.

Dit betekent niet dat alles pais en vree is tussen de bevolkingsgroepen. Twee derde van de Nederlanders vindt de tegenstelling tussen autochtonen en niet-westerse migranten groot tot zeer groot. Overigens wijken de diverse allochtone groepen niet eens veel af van de autochtone Nederlanders in hun opvattingen over integratie. Ook zij hechten bijvoorbeeld groot belang aan het leren van de Nederlandse taal. En zowel autochtone als allochtone Nederlanders zijn het in overgrote meerderheid oneens met de stelling dat allochtonen de eigen cultuur en gewoonten moeten loslaten.

Het lijkt erop dat een meer pragmatische benadering van integratie de overhand krijgt. Men stelt zich de vraag wat ervoor nodig is om te kunnen participeren in de samenleving. De migranten moeten zich dan de betreffende vaardigheden eigen maken; verder is het de keuze van het individu hoe hij zijn leven wenst in te richten. De strengere toelatingsregels die de overheid heeft gesteld aan 'importbruiden' passen in dit beeld. Men wil voorkomen dat er mensen naar Nederland komen die op de langere termijn niet of nauwelijks volwaardig zullen participeren en daardoor in een marginale sociale positie blijven steken. Tegelijkertijd is er nog een lange weg te gaan met betrekking tot de sociaal-culturele aspecten van het integratieproces. De beeldvorming en stereotypering over en weer en de sociale afstand tussen de bevolkingsgroepen is hardnekkig en aan beide kanten (autochtoon én allochtoon) niet eenvoudig te veranderen. De afgelopen jaren hebben zich vele incidenten voorgedaan die dit onderstrepen, zoals de discussie over de dubbele nationaliteit van Marokkanen en hun vermeende gebrek aan loyaliteit aan de Nederlandse rechtsstaat, en de voortdurende spanningen tussen overlast veroorzakende jongeren van allochtone afkomst en zich daardoor bedreigd voelende autochtone wijkbewoners.

Wat is nu het algemene beeld bij trends in integratie? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het van belang een onderscheid te maken in lange- en kortetermijntontwikkelingen (Gijsberts en Dagevos (red.). 2009). Op de langere termijn is een aantal positieve ontwikkelingen zichtbaar. In algemene zin valt te zeggen: ontwikkelingen gaan gestaag, maar betrekkelijk langzaam in de goede richting. Positief is bijvoorbeeld

de toenemende instroom van niet-westerse migranten in het hoger onderwijs en de daarmee verband houdende algehele stijging van het opleidingsniveau onder niet-westerse groepen. Steeds meer leden van niet-westerse groepen beheersen de Nederlandse taal en spreken die met partner en kinderen. Een demografische ontwikkeling die hierop een gunstige uitwerking heeft, is het toenemende aandeel van de tweede generatie in de meeste migrantengroepen. Als gevolg hiervan is er ook een verbetering op de arbeidsmarkt zichtbaar: het beroepsniveau stijgt langzaam maar zeker, migrantenondernemers worden steeds succesvoller en langzamerhand daalt de armoede en uitkeringsafhankelijkheid onder niet-westerse huishoudens. Ook op de woningmarkt gaan migranten duidelijk vooruit: ze kopen vaker een huis en hebben meer ruimte ter beschikking. Steeds vaker gaat dit gepaard met het vertrek van niet-westerse migranten uit de grote steden naar de randgemeenten (suburbanisatie). Vrouwen van niet-westerse herkomst krijgen minder en later kinderen. Dit geldt vooral voor de tweede generatie. Ze gaan hierin steeds meer op autochtone Nederlandse vrouwen lijken. Het lagere kindertal heeft er waarschijnlijk toe bijgedragen dat niet-westerse vrouwen zich de afgelopen jaren meer op de arbeidsmarkt zijn gaan richten. De arbeidsdeelname van vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst is in tien jaar tijd aanzienlijk toegenomen. Ook het beroepsniveau van migrantenvrouwen stijgt en hun economische zelfstandigheid neemt toe. Surinaams-Nederlandse vrouwen zouden in dit opzicht als voorbeeld kunnen dienen voor andere migrantenvrouwen en ook voor autochtone Nederlandse vrouwen. Zij werken veel vaker in grote banen en zijn dientengevolge vaker economisch zelfstandig. In de periode 2001-2007 haalden naar verhouding steeds minder Turkse en Marokkaanse Nederlanders hun huwelijkspartner uit het land van herkomst. Zij kiezen weliswaar nog steeds nauwelijks voor een autochtone Nederlandse partner, maar wel voor een partner (uit de eigen herkomstgroep) die in Nederland is geboren. De laatste cijfers wijzen echter weer op een toename van het aantal huwelijksmigranten. Op de arbeidsmarkt gooien conjuncturele ontwikkelingen roet in het eten. De effecten van de kredietcrisis beginnen in de eerste helft van 2009 duidelijk voelbaar te worden. De werkloosheid loopt snel op onder niet-westerse migranten. Vooral jongeren worden hiervan de dupe. Inmiddels is een op de vijf niet-westerse jongeren werkloos (tweede kwartaal 2009). Hier wreekt zich het feit dat veel niet-westerse jongeren niet voldoende gekwalificeerd zijn voor de arbeidsmarkt. Hoewel de deelname aan de hogere vormen van onderwijs onder migrantengroepen toeneemt, beschikt nog niet de helft van de niet-schoolgaande jongvolwassenen van Turkse en Marokkaanse afkomst over een startkwalificatie. Daarnaast verkeren zij door hun oververtegenwoordiging in tijdelijke functies in een kwetsbare positie.

Hoewel de beeldvorming over migranten onverminderd ongunstig is, vinden we geen aanwijzingen dat de economische conjunctuur tot negatievere opvattingen leidt. Opmerkelijk is zelfs dat houdingen gemiddeld genomen eerder iets positiever dan negatiever lijken te zijn geworden. Het is aannemelijk dat de economische neergang de ervaren migrantenproblematiek wat naar de achtergrond schuift. Naast de ongunstige economische conjunctuur zijn er nog meer ontwikkelingen te onderkennen die verre van gunstig zijn. De woon- en schoolsegregatie is aanzienlijk en neemt eerder toe dan af. Vooral in de grote steden zijn er buurten waar bijna geen autochtone Nederlander meer

woont en ook komen niet-westerse leerlingen op menige school geen autochtoon kind meer tegen. Veel niet-westerse migranten staan op de arbeidsmarkt aan de kant, getuige hun lage arbeidsparticipatie en hoge uitkeringsafhankelijkheid. De onderlinge sociale afstand is groot. In de achterliggende jaren zijn de vrijetijdscontacten tussen niet-westerse migranten en autochtone Nederlanders niet toegenomen. Tussen de verschillende bevolkingsgroepen bestaat aanzienlijk wederzijds onbegrip, met name tussen moslims en niet-moslims. De inhaalslag van migrantenleerlingen in het onderwijs verloopt langzaam. Er is vooruitgang, maar als het in dit tempo doorgaat, gaat het nog vele jaren duren voor achterstanden zijn ingelopen. Dit komt vooral doordat taalachterstanden aanzienlijk zijn. Het inburgeringsbeleid is er op gericht de taalbeheersing van migranten te verbeteren. Tot nu toe zijn de aantallen inburgeraars niet zo groot. De afgelopen jaren hebben circa 10.000 personen aan de inburgeringseisen voldaan. Wel moet bedacht worden dat voor velen de inburgeringstermijn nog niet om is.

Het is duidelijk dat de vooruitgang vooral van de (jongere) tweede generatie moet komen. Zoals hierboven geschetst, zijn onder de jonge generatie zeker positieve ontwikkelingen gaande. Daar staat echter tegenover dat er aanzienlijke problemen onder niet-westerse jongeren bestaan. Zo groeien zij veel vaker op in éénouderhuishoudens, vertonen zij meer probleemgedrag en hebben zij grotere (fysieke en psychische) gezondheidsproblemen. Daaraan kan worden toegevoegd dat schooluitval veel meer voorkomt onder niet-westerse jongeren. De oververtegenwoordiging in de criminaliteit is hoog, vooral van jongens van Marokkaanse en Antilliaanse afkomst. Voor een aanzienlijke groep niet-westerse jongeren ziet de toekomst er niet gunstig uit (Gijsberts en Dagevos, 2009).

6.6 Sociale aspecten van duurzame ontwikkeling

Zowel in het publieke debat als in het overheidsbeleid zijn ‘duurzaamheid’ en ‘duurzame ontwikkeling’ de laatste jaren veel gehoorde termen. In de meeste gevallen wordt dit debat vooral toegespitst op ecologische aspecten. Als er gesproken wordt over de duurzame ontwikkeling van de aarde, en de bedreigingen die in dat verband op ons afkomen, gaat het vooral over het natuurlijk milieu, de klimaatveranderingen, de CO₂-uitstoot, de bedreiging van de biodiversiteit, en de verspilling en vervuiling van bodem, water en lucht. Duurzaam gebruik van grondstoffen in deze context betekent dat er niet méér grondstoffen aan de voorraad worden onttrokken dan de natuurlijke aanwas. Duurzame ontwikkeling van de samenleving heeft echter een veel bredere betekenis dan alleen deze ecologische invulling. Bij duurzame ontwikkeling gaat het om de toekomst van het (samen)leven en de welvaart van mensen, om het voortbestaan van de samenleving op een zodanige manier dat de huidige generatie ook voldoende overlaat voor een kwalitatief goed leven voor volgende generaties en voor mensen elders in deze wereld. Het ecologische aspect – kortweg gezegd, duurzaam beheer van de natuur – is daarbij een belangrijke voorwaarde, naast economische determinanten. Duurzaamheid is in de kern een begrip dat de kwaliteit van leven van huidige en toekomstige generaties hier en elders centraal stelt.

Duurzame ontwikkeling is een dynamisch concept dat op vele terreinen en op meerdere maatschappelijke niveaus aandacht krijgt of zou moeten krijgen. Duurzame ontwikkeling is een veelzijdig concept. Niet alleen op globaal niveau – ‘de aarde’ – maar ook op lokaal niveau spelen duurzaamheidsvraagstukken. Het betreft zowel individuele als collectieve gedragingen en gedragsalternatieven, het raakt aan keuzes bij het doen van economische investeringen en stimuleringen, het heeft te maken met het veranderen van instituties en beleidsvorming, er is een verband met technologische en sociale innovaties, demografische veranderingen, gender en intergenerationele relaties, en met globalisering (CBS, CPB en SCP 2009). En ook de burger krijgt meer oog voor het milieu: uit de laatste cijfers van het CBS blijkt dat mensen in toenemende mate biologisch voedsel kopen, dat is een groeimarkt, ondanks het duurdere prijskaartje.

Duurzame ontwikkeling moet gezien worden als een proces waarbij niet alleen de economische ontwikkeling telt, maar gelijktijdig sprake moet zijn van – evenwichtige – ecologische en sociale ontwikkeling. Feitelijk heeft duurzame ontwikkeling betrekking op kwaliteit van leven in de breedste zin van het woord. Het lastige aan het sociale domein van duurzaamheid is dat het meerdere lagen kent (het heeft zowel betrekking op het individuele als op het collectieve niveau) en dat het reflexief is (er is een voortdurende wisselwerking tussen onze waarneming en interpretatie en ons gedrag).

Bovendien is duurzaamheid (ook) in sociaal opzicht een proces, waarbij doelen geregeld worden bijgesteld, wat het ondubbelzinnig meten ervan lastig maakt.

De aandacht voor sociale aspecten van duurzaamheid is om een aantal, instrumentele en intrinsieke, redenen begrijpelijk. Ten eerste omdat in mondiaal verband milieudoelen alleen bereikt kunnen worden als het westen bereid is te investeren in ontwikkelingslanden. Niet alleen in economische zin, maar ook in onderwijs, gezondheidszorg, armoedebestrijding en de kwaliteit van het bestuur. Ten tweede is duidelijk dat het realiseren van doelen op het gebied van milieu en mondiale rechtvaardigheid in de economisch welvarende landen enige pijn zal doen. Vertrouwen in de samenleving, zowel tussen (groepen) mensen onderling als tussen burgers en overheid is in deze gedachtegang functioneel ter ondersteuning van duurzaamheidsbeleid. Het sociale moet er aan bijdragen, onder meer door draagvlak te creëren, om economische en ecologische doelen te realiseren.

De sociale aspecten van duurzaamheid zijn echter niet alleen functioneel, zij hebben zeker ook een autonome betekenis. Een samenleving waar vertrouwen heerst, waar mensen zich veilig voelen, en waar sprake is van samenhang, sociale cohesie, en van betrokkenheid, en waar ook een voldoende mate van materiële zekerheid is gegarandeerd, is een samenleving waarin het voor de individuele burgers prettig is om in te leven. Een dergelijke situatie is gunstig voor zowel het lichamelijke als het geestelijke welbevinden van de burgers. Maar niet alleen voor de huidige burgers. Een dergelijke samenleving biedt ook kansen voor een gunstige start voor toekomstige generaties. Kinderen die kunnen opgroeien in een stabiele, veilige en betrokken sociale omgeving hebben een grotere kans om op latere leeftijd uit te groeien tot evenwichtige en sociale volwassenen dan kinderen die dat allemaal moeten ontberen. In die zin zijn opvoeding en intergenerationele overdracht van waarden en normen belangrijk aspecten van sociale duurzaamheid in de samenleving.

Om het vermogen van mensen te participeren in de samenleving te vergroten, is onderwijs een cruciale factor. Als iets bijdraagt tot het vermogen van mensen om voor zichzelf te zorgen en om kritisch en weldenkend in de samenleving te staan, dan is het wel goed onderwijs. Via onderwijs kan actief burgerschap worden bevorderd. Burgerschap is dan de bereidheid en het vermogen deel uit te maken van de gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren. Toegang tot goed onderwijs is dan ook een belangrijk middel voor een duurzame samenleving. Deelnemen aan het maatschappelijk leven gaat over gelijke kansen en gelijke mogelijkheden. In zekere zin gaat het dan over rechtvaardigheid: de notie dat iedereen recht heeft op een goed leven (Telos, 2006). Daarbij speelt solidariteit een grote rol. Solidariteit tussen individuen onderling is een voorwaarde voor vertrouwen en netwerkvorming. Daarnaast is solidariteit tussen groepen een voorwaarde om ongelijkheid te voorkomen. Hier zijn instituties belangrijk doordat zij toegang verschaffen tot de hulpbronnen. In de Nederlandse verzorgingsstaat heeft de overheid de rol om de toegang tot allerlei hulpbronnen (onderwijs, zorg, inkomensondersteuning) voor alle burgers zeker te stellen en ongewenste (al te grote) ongelijkheid daarin te voorkomen of te verzachten. De WRR (2006) spreekt in dat verband van de vier v's: verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden. De Raad constateert dat in het overheidsbeleid te veel nadruk is gelegd op de functies 'verzorgen' en 'verzekeren' en pleit voor meer beleidsaandacht voor de andere twee functies, 'verheffen' en 'verbinden'. Naast de verzorgingsfunctie en de sociale zekerheid, moet er meer aandacht komen voor beter onderwijs, betere kinderopvang en oog voor sociale verbanden. Weinig solidariteit en een grote ongelijkheid in de samenleving doen afbreuk aan het vertrouwen dat mensen hebben in elkaar, aan de bereidheid te participeren en aan de netwerkvorming die nodig is om sociale cohesie en sociaal kapitaal te bewerkstelligen (Uslaner en Brown, 2005; Telos, 1999).

Bij de sociale aspecten van duurzaamheid betreft het een aantal zaken zoals de kwaliteit van leven, sociaal kapitaal en sociale cohesie. Welke spelers ('stakeholders') zijn relevant bij duurzame ontwikkeling en welke rol spelen zij of kunnen zij spelen? Niet alleen de burgers en de overheid, maar ook bedrijven zijn van belang voor een sociaal duurzame samenleving. Duurzaam ondernemen is ondernemen met balans tussen economische, sociale en milieubelangen. Duurzaamheid is ook een keuzevraagstuk waarin vaak afwegingen moeten worden gemaakt. Op duurzaamheid gerichte interventies in een bepaalde richting vragen een offer of prijs in een of meer andere richtingen (de zogenoemde 'afruilen'). Voorbeeld: bij sociaal kapitaal en menselijk kapitaal draagt de inzet van mensen in sociale participatie (zorg voor anderen, vrijwilligerswerk) bij aan de immateriële welvaart (cohesie in de samenleving, een 'zorgzame' samenleving), maar die inzet kan dan niet voor betaalde arbeid geleverd worden. Dit laatste kan met welvaartsverlies in materiële zin gepaard gaan. De vraag is ook hoe de overheid hiermee omgaat, en ook in hoeverre burgers een *driving force* zijn die op overheid en bedrijven druk kunnen uitoefenen (bijvoorbeeld als consumenten) om zich duurzamer te gedragen. En wat is de rol van de overheid in relatie tot de individuele verantwoordelijkheid van burgers (aanpassen van gedrag en leefstijlen)? Is NIMBY-gedrag te vermijden of wordt dat beloond zoals onlangs met de honorering van het verzet in de gemeente Barendrecht en in de drie Noordelijke provincies tegen CO₂-opslag?

6.7 Maatschappelijke betrokkenheid en participatie

De sociale betrokkenheid is van oudsher groot in Nederland (De Hart en Dekker, in: Bijl e.a., 2009). Meer dan inwoners van andere Europese landen zijn Nederlanders in groten getale aangesloten bij maatschappelijke organisaties en bereid tot het geven van donaties aan goede doelen. Wel is het percentage burgers dat is aangesloten bij een organisatie sinds 1995 aan het teruglopen; dat geldt zowel voor ideële organisaties als voor belangenorganisaties en recreatieve organisaties. Ook qua vrijwilligerswerk behoort Nederland tot de top van Europa. Op de terreinen sport, hobby's en amateurkunst is het grootste aantal vrijwilligers actief (samen 20%) en dat is door de jaren heen opvallend stabiel gebleken. Toch doemen er donkere wolken op aan de horizon van de Nederlandse *civil society*. Al langere tijd houdt een aantal bevolkingsgroepen hardnekkig vast aan distantie. Het aantal Nederlanders dat niet bij een organisatie is aangesloten, neemt sinds halverwege de jaren negentig gestaag toe. Die afnemende participatiegraad manifesteert zich over een breed front: in de politiek, de arbeidswereld, het onderwijs en de vrijetijdssfeer (sport, hobby, amateurkunst, vrouwenbonden, jeugdverenigingen). Tevens daalde het totaal van bijdragen aan goede doelen sinds 2003, voornamelijk door de fors slinkende donaties van bedrijven. De huidige economische crisis zal daar nog een extra negatief effect op hebben. Laagopgeleiden en de lage inkomensgroepen geven blijk van beduidend minder vertrouwen in medeburgers, van een geringere politieke belangstelling en van veel minder maatschappelijk activisme dan mensen met meer economisch en intellectueel kapitaal. Qua sociaal kapitaal ziet het er niet veel beter uit: vooral werklozen en arbeidsongeschikten vertonen vaak tekenen van sociaal isolement en zijn naar verhouding weinig bij maatschappelijke organisaties aangesloten; daarmee zijn ze in potentie ook moeilijker te bereiken voor beleid dat is gericht op het doorbreken van achterstanden en maatschappelijke vervreemding. Niet het sociale isolement, maar wel de naar verhouding geringe maatschappelijke deelname vinden we ook bij niet-westerse allochtone groepen, en daar eveneens vooral bij de laagst opgeleiden.

De grote welvaart die over de gehele linie zichtbaar is, laat onverlet dat er toch honderdduizenden mensen zijn die weinig of niet sociaal participeren. Bij 7% van de bevolking is sprake van cumulatieve non-participatie, wat wil zeggen dat deze mensen in een jaar tijd noch aan culturele activiteiten hadden deelgenomen, noch aan sport deden, noch een bezoek hadden gebracht aan attracties of natuur- en recreatiegebieden. Onder de niet-deelnemers is een oververtegenwoordiging van mensen met een laag inkomen, laagopgeleiden, allochtonen, ouderen en mensen met een beperking. In sommige gevallen zal er sprake zijn van 'niet willen', geen belangstelling hebben of het niet passend achten bij de eigen cultuur. Maar er zijn ongetwijfeld ook mensen bij die het zich financieel niet kunnen veroorloven om te participeren of die sociaal in een isolement verkeren en daarom niet kunnen of durven participeren. In een eerdere editie van de Sociale Staat van Nederland (SSN) (Bijl et al. 2007) is al gewaarschuwd voor de verspilling van menselijk kapitaal door het sociaal uitgesloten zijn van groepen burgers. De huidige economische recessie zal ertoe leiden dat het aantal uitgeslotenen nog verder zal groeien.

Een andersoortige vorm van sociale betrokkenheid is te vinden bij dat deel van de bevolking dat zich niet gehoord of begrepen voelt door bestuurders en politici. In de SSN 2007

wezen we op de fluctuaties in vertrouwen en wantrouwen van burgers in politiek en overheid. Die trend heeft zich de afgelopen jaren voortgezet. Toen het kabinet eind 2008 de banken steunde, steeg het vertrouwen in de regering aanzienlijk. Dat had niet zozeer te maken met vertrouwen dat de gekozen maatregelen effectief zouden zijn voor het bezweren van de crisis, als wel met het feit dat er maatregelen werden genomen. Dit vergrootte het vertrouwen van de burgers in de overheid. Van de overheid wordt immers verwacht dat zij in buitengewone omstandigheden, zoals deze crisis, maatregelen neemt om de burgers te beschermen. Deze opleving van het vertrouwen was overigens van korte duur en lijkt zelfs bij een niet geringe minderheid van de bevolking te zijn omgeslagen in wantrouwen. Want de banken blijken hun leven niet te hebben gebeterd en strooien weer kwistig met bonussen 'van ons belastinggeld', terwijl er grote financiële offers van de burgers gevraagd gaan worden om de overheidsfinanciën gezond te maken. Van bewondering voor de daadkracht van het kabinet is de stemming omgeslagen in boosheid over het onvermogen van de overheid om het gedrag van de banken te sturen.

6.8 Veranderende normen en waarden

Normen en waarden, i.c. de bevestiging en naleving van normen en waarden blijken de laatste jaren voorwerp van maatschappelijke en politieke discussie te zijn geweest. Ook uit bevolkingsonderzoek van het SCP (COB 2010a en b) komt naar voren, dat mensen zich in toenemende mate zorgen maken over de groeiende intolerantie, de toenemende agressie, de verharding van de maatschappij, het gebrek aan respect voor elkaar en slechte omgangsvormen. Men ziet ook grote spanningen tussen jongeren en ouderen en tussen allochtonen en autochtonen.

Onzekerheid en verwarring over de eigen toekomst maakt burgers gevoelig voor simpele oplossingen en voor het aanwijzen van zondebokken voor de eigen vermeende achtergesteldheid. In de SSN 2007 (Bijl et al. 2007: 305) constateerden we dat er een niet geringe en blijvende minderheid in Nederland is die ontevreden en wantrouwend staat ten opzichte van de overheid, moeite heeft met de verschraving van de verzorgingsstaat, problemen heeft met de verkleuring van Nederland en zich niet serieus genomen voelt. Deze groep is luid en duidelijk aanwezig in de media. Aan zowel de linker- als rechterzijde van het politieke spectrum heeft deze groep gehoor gekregen. Hoewel de uitingsvormen van de politici populistische trekken hebben, zijn de opvattingen van deze burgers te kenschetsen als 'modern conservatisme' (Schnabel 2009). Zij staan voor het behoud van verworvenheden, zoals de bescherming van burgers door de verzorgingsstaat, het niet laten teloorgaan van de gelijkwaardige maatschappelijke positie van vrouwen en homo's, het voorkomen dat de Nederlandse cultuur en identiteit in Europa ten onder gaan. De bedreigingen van deze vrijheden en verworvenheden komen in hun ogen van 'Europa', 'de islam' of 'de elite in Den Haag'.

Inmiddels is duidelijk dat deze groep nogal divers is samengesteld, maar vooral een oververtegenwoordiging kent van lageropgeleiden. Of politieke bewegingen als de PvdV en politieke partijen als de SP deze burgers blijvend aan zich zullen weten te binden hangt mede af van de vraag of zij erin slagen bij te dragen aan oplossingen voor de crisis. Zijdeveld (2009) wees er recentelijk op dat populistische bewegingen doorgaans tegen

iets of iemand zijn, en dat dit negativisme verenigend werkt. Zodra er echter oplossingen gepresenteerd moeten worden en er verantwoordelijkheid gedragen moet worden, kunnen de zeer verschillende achtergronden en belangen van de aanhangers van deze partijen of bewegingen de eenheid drastisch verstoren. Vooralsnog valt op dat het politieke landschap in Nederland flink versplinterd en gepolariseerd is en dat de gevestigde middenpartijen hiertegen weinig weerwoord hebben.

Het recente succes van populistische bewegingen heeft de gevestigde politieke partijen in een ongemakkelijke positie gebracht. De rol als 'gedoogpartij' voor de regeringspartijen waarmee de PvdV – als meest duidelijke exponent van deze bewegingen – een machtspositie heeft gekregen, heeft het politieke landschap in Nederland flink op zijn grondvesten doen schudden. Op de ogenschijnlijk simpele duiding van de wereld door de PvdV en de wijze waarop deze partij 'naming and shaming' als politiek strijdmiddel gebruikt (de linkse kerk en de elite in Den Haag hebben de problemen in Nederland op hun geweten), is nog geen sterk tegengeluid gekomen. Een verklaring daarvoor is dat de wijze waarop de PvdV politiek bedrijft en de standpunten die deze partij inneemt niet passen in de bekende links-rechts of progressief-conservatief tegenstellingen. Ook de populistische toonzetting en het nauwelijks publiekelijk in debat willen gaan, is nieuw en anderen reageren dan ook onwennig. De oude politieke partijen weten zich geen houding te geven: men wil niet dezelfde toon aanslaan als de PvdV, en men wil tegelijkertijd deze partij niet isoleren door haar dood te zwijgen of buiten het debat te laten.

Langzaam maar zeker is in de samenleving buiten Den Haag het tegengeluid steeds duidelijker aan het worden. Daar waar de politieke partijen het lijken te laten afweten, nemen maatschappelijke organisaties en wetenschappers het initiatief. De politieke opvattingen en de maatschappijbeelden van de PvdV, de ondemocratische wijze waarop deze partij/beweging wordt geleid en de agressieve manier van politiek bedrijven worden geanalyseerd. En ook de houding van de gevestigde partijen wordt tegen het licht gehouden. De vragen die daarbij opkomen, zijn: waarom wordt er zo weinig naar het verleden gekeken? Waarom zijn de politieke partijen zo bang om daadwerkelijk te zeggen wat zij vinden van de opvattingen van de PvdV om de rechten van bepaalde groepen burgers – die met een moslimachtergrond – te beperken, en zodoende het belangrijkste principe van de rechtsstaat aan te tasten? Riemen (2010) heeft recent in zijn boek *De eeuwige terugkeer van het fascisme* beschreven hoe het fascisme na de Tweede Wereldoorlog nooit helemaal is weggeweest. Hij trekt de parallellen met het verleden en analyseert hoe de huidige opvattingen van de PvdV en diens leider objectief gezien gelijkenis vertonen. Hier is relevant te wijzen op de tendens dat bepaalde termen in onze samenleving taboe zijn, juist omdat zij een emotionele reactie oproepen. Uit de vele reacties op zijn boek is af te leiden dat het maatschappelijke debat de nodige taboes kent; men onderkent weliswaar de bijzondere politieke werkelijkheid waarin Nederland is terechtgekomen, maar heeft de grootste moeite met hen die historische parallellen trekken.

6.9 Religie en Spiritualiteit¹

Nederland heeft de laatste jaren te maken gehad met de instroom van niet-westerse groepen en daarmee kennis gemaakt met een andere religie. Van alle Turkse en Marokkaanse Nederlanders rekent 95% zich tot de islam en daarin is de laatste jaren weinig verandering gekomen. Ook van de tweede generatie beschouwt 95% zichzelf als moslim. De laatste jaren is dit aandeel ook niet afgenomen. Hiermee is nog niets gezegd over religieuze participatie. Van degenen die zichzelf tot een geloof rekenen, is een aanzienlijk deel niet of nooit actief in de zin van het bezoeken van een religieuze bijeenkomst. Dit geldt voor meer dan de helft van de Turkse en Marokkaanse moslims, wat voor een deel veroorzaakt wordt door de vrouwen: die gaan minder naar een moskee. Een op de drie Turkse of Marokkaanse moslims bezoekt elke week een moskee of gaat zelfs vaker dan een keer per week (Gijsberts en Dagevos [red.]. 2009).

De secularisatie van Nederland heeft een lange geschiedenis: begonnen eind jaren vijftig/begin jaren zestig van de vorige eeuw is de ontkerkelijking een continu proces geweest. Dat proces is nauwelijks onderbroken geweest en kent een continue dalende tendens. Dat wil niet zeggen dat daarmee het religieuze bewustzijn van de Nederlandse bevolking eveneens minder is geworden; dat lijkt namelijk niet het geval. Alternatieve religieuze stromingen zijn vaak in de plaats gekomen van de traditionele religies als katholicisme, protestantisme e.d. En in de loop van de jaren zestig van de vorige eeuw kwam bijvoorbeeld de zogenoemde ‘New Age-beweging’ op, die in de jaren tachtig haar hoogtepunt bereikte. Sindsdien lijken allerlei ideeën en praktijken over oosterse religies, occultisme, holistische spiritualiteit e.d. hun weg gevonden te hebben onder brede lagen van de bevolking. Het begrip ‘New Age’ raakt meer en meer op de achtergrond en wordt vervangen door nieuwe vormen van spiritualiteit.

Volgens de meest recente gegevens zijn er ruim vier miljoen kerkelijke gelovigen en ruim vijf miljoen mensen zonder religieuze belangstelling. Bijna twee miljoen mensen zeggen wel belang te hechten aan spiritualiteit maar hebben geen enkele binding met een religieuze organisatie (De Hart 2011). Deze spirituele doe-het-zelvers geloven dat er ‘iets is’; zij huldigen een sterk individualistische en eclecticische opvatting van religie en zijn in die zin kinderen van deze – individualistische – tijd. Bij die geloofsbelijdenis is de persoonlijke beleving, het zelf-geraakt-worden, een belangrijke toetssteen. De nadruk ligt meer op beleven en ervaren dan op het naleven van bijbelse voorschriften. De normen zoals die door de kerk werden en worden gepropageerd, zijn voor deze groep religieuzen niet relevant. De psychologische kant van religie speelt een hoofdrol. De Hart (2011) stelt dan ook vast: ‘Kortom: het lijkt erop dat belangrijke onderdelen van de holistische spiritualiteit deel uitmaken van het bewustzijn, het mens- en wereldbeeld van een aanzienlijk deel van de Nederlanders – en dat is geen typisch nationaal verschijnsel: voor andere westerse en Oost-Europese landen is hetzelfde vastgesteld’ (o.c. 174).

Hij concludeert dat ‘godsdienst in het moderne Nederland zich steeds meer heeft teruggetrokken in zijn eigen domein, hij is voornamelijk een privézaak geworden die in afzonderlijke gemeenschappen collectief wordt beleefd. Naast deze “verkerkelijking van

1 Deze paragraaf is ontleend aan ‘Zwevende gelovigen’ (2011) van Joep de Hart.

de godsdienst” vormt de “ontkerkelijking van de spiritualiteit” een andere ontwikkeling’ (Ibid., o.c. 181). De in de vorige hoofdstuk behandelde tendensen van individualisering en intensivering van de samenleving kunnen gezien worden als drijvende krachten van deze ontkerkelijking en spiritualisering van de maatschappij. Mensen zoeken naar uitingsvormen van hun religieuze bewustzijn die de traditionele religies niet (meer) bieden; in die zin hebben die laatste de aansluiting in de maatschappij gemist.

6.10 De privacyparadox

De bewaking van de nationale veiligheid zien politici als een hoog goed waarvoor veel middelen worden vrijgemaakt en offers worden gebracht die niet altijd even zichtbaar zijn voor de burger. Zo staat de bescherming van onze privacy onder druk als gevolg van allerlei veiligheidsmaatregelen. Van intensieve veiligheidschecks voor reizigers, preventief fouilleren op straat bij bepaalde risicovolle manifestaties tot het bewaren van mobiele telefoongesprekken en het opslaan van vingerafdrukken in een database. De risico’s die hiermee worden genomen en die nadelig kunnen uitpakken voor onze privacy, worden bewust genomen.

We zijn in Nederland goed van vertrouwen. Met als gevolg dat we, in tegenstelling tot burgers in andere landen, niet erg actief zijn in het verdedigen van onze burgerrechten. Volgens het College Bescherming Persoonsgegevens komt een burger gemiddeld in maar liefst zevenhonderd databanken voor. Het CBP waarschuwt al geruime tijd voor het gebrek aan voldoende waarborgen bij de opslag en verwerking van persoonsgegevens, maar de burgers tonen zich zelden verontrust. Omdat zij het niet weten, of omdat zij denken ‘wie niets te verbergen heeft, heeft niets te vrezen’. Niemand stelt meer vragen bij de bonus- en klantenkaart, de ov-chipkaart is inmiddels ook een feit, het landelijk elektronisch patiëntendossier komt eraan, twitteren en facebooken zijn ingeburgerd, onze smartphones zijn uitgerust met GPS zodat altijd bekend is waar de gebruiker zich bevindt. Feitelijk komt het er op dit moment al op neer dat ongeveer alles wat wij als burger dagelijks doen wel ergens in een of andere database wordt opgeslagen. Volgens de ‘watchdog’ mensenrechtenorganisatie Privacy International is Nederland een van de grootste privacy-schenders in Europa. Op heel veel manieren worden persoonsgegevens in databestanden opgeslagen en verwerkt, niet alleen door de overheid, maar ook door het bedrijfsleven. Niettemin mag de vraag gesteld worden of het recht om met rust gelaten te worden niet een fundamentele voorwaarde is voor het functioneren van de democratie. In dat verband is de verticale bundeling van bedrijven in de Telegraafgroep van Hyves, Wakker Nederland, Powned en Geen Stijl het noemen waard, omdat daarmee in beginsel persoonsgegevens van veel mensen in een hand zijn gekomen. Het recht op eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer, waaronder de bescherming van persoonsgegevens, beschermt het individu principieel tegen machtsmisbruik, willekeur en discriminatie door de staat.

Sinds 9/11 hebben westerse overheden tal van maatregelen genomen om de strijd tegen misdaad en terreur aan te binden. Zo zijn er inmiddels biometrische gegevens opgenomen in het Nederlandse paspoort. Maar de Nederlandse overheid gaat verder dan de betreffende EU-verordeningen voorschrijven door te bepalen dat de

persoonsgegevens opgeslagen mogen worden in een centrale database, zodat ze kunnen worden gebruikt voor de opsporing en vervolging van strafbare feiten. Een ander voorbeeld is de Telecommunicatiewet die in 2009 zodanig is veranderd dat aanbieders van telecommunicatie- en internetdiensten gegevens van gebruikers moeten bewaren. Het gaat daarbij om informatie over wie er op welk moment met wie belt of e-mailt, waar deze persoon zich bevindt en wie verbinding maakt met welke webadressen op het internet. Een Europese richtlijn bepaalt dat deze gegevens minimaal 6 en maximaal 24 maanden bewaard blijven. Alle gegevens worden centraal opgeslagen bij het Centraal Informatiepunt Onderzoek Telecommunicatie. Dit systeem is toegankelijk voor 42 organisaties, waaronder de 25 politieregio's, de FIOD en de AIVD. Het systeem wordt bijna drie miljoen keer per jaar geraadpleegd. De informatiestromen die ontstaan, moeten vervolgens wel in goede banen geleid worden. Daar blijkt het fout te gaan. De overheid mist de technische competentie en de capaciteit om al die gegevens secuur te analyseren en veilig te verwerken.

Door de verplichting op te leggen of de mogelijkheid te scheppen dat er registraties worden aangelegd, grijpt de overheid op steeds meer terreinen steeds vaker in om risico's zoveel mogelijk uit te sluiten. Naast de al genoemde voorbeelden zijn er nog tientallen andere te geven: elektronisch kinddossier, slimme energiemeters (om onder meer wietteelt te bestrijden), automatische kentekenregistratie, bodyscans, huiszoeking bij uitkeringsgerechtigden, elektronisch leerlingendossier, internationale uitwisseling van passagiersgegevens in de luchtvaart, de registratie van DNA-gegevens van veroordeelden.

Burgers lijken zich, zoals gezegd, niet zo heel druk te maken over hun privacy en staan in het algemeen niet onwelwillend tegenover het delen van persoonlijke informatie. Het is in de huidige samenleving vaak ook niet te voorkomen: zonder registratie van persoonlijke gegevens is het toegang krijgen tot allerlei internetdiensten niet mogelijk. Burgers zijn echter wel gevoelig voor misbruik van persoonlijke gegevens, juist omdat ze vaak geen besef hebben wat met hun persoonlijke gegevens gebeurt. Een recent voorbeeld is de ophef in Duitsland over Google Street View. Burgers zagen plotseling op internet het resultaat van de verzamelde gegevens in de vorm van foto's van hun eigen straat en woning. Enerzijds hebben burgers c.q. consumenten een onbedwingbare neiging om van alles met elkaar te delen op internet en plaatsen ze zonder aarzeling persoonlijke informatie op openbare plekken (Facebook e.d.). Anderzijds schrikt men enorm van wat wordt gezien als ongeoorloofd gebruik van deze informatie. Hier zit ook de schijnbare tegenstelling, de privacyparadox: door meer persoonlijke informatie te geven kunnen overheden en bedrijven ons beter bedienen, maar geven we ons ook steeds meer bloot (Donkers, 2010).

6.11 De grenzen van de rechtsstaat

Met de sinds het begin van deze eeuw toegenomen spanningen tussen burgers met een autochtone achtergrond en die met van allochtone herkomst is ook een discussie ontstaan over de grenzen van de rechtsstaat. Steeds meer burgers zijn – in navolging van het gedachtegoed van Pim Fortuyn en, meer recent, de PVV – van mening dat zij alles

mogen zeggen wat ze denken en dat 'de ander' dat maar te accepteren heeft. Tegelijkertijd hebben steeds meer burgers een kort lontje, zij achten het vanzelfsprekend dat zij geen tegenspraak hoeven te dulden, dat zij respect 'verdienen' en dat zij het recht hebben dat respect desnoods af te dwingen, verbaal of anderszins. Met name in de omgang tussen bevolkingsgroepen van verschillende herkomst zien we de conflicten het sterkst opspelen met bovendien een verruwing van de omgangsvormen. Overigens zijn ook voor bepaalde burgers en dienstverleners zoals ambulancebroeders daar het slachtoffer van. Recente voorbeelden zijn de discussies over de toelaatbaarheid van hoofddoekjes en andere gezichtsbedekkende kleding in de publieke ruimte, en de zorgen over toenemende onveiligheid voor homo's vanwege verbaal en fysiek geweld door jongeren van niet-westerse afkomst. In veel van deze gevallen betreft het conflicten tussen een moderne en een traditionele cultuur en om de vraag hoe ver de vrijheid gaat van de ene groep om de andere groep zijn opvattingen en zijn wil op te leggen en te kunnen beledigen. De rechtsstaat lijkt uitkomst te bieden bij zulke culturele conflicten. 'Moslims hebben de vrijheid om hun godsdienst te belijden, maar moeten homo's met rust laten. Voor kwetsende cartoons geldt iets soortgelijks. Moslims moeten de vrijheid van meningsuiting accepteren, ook als ze beledigd zijn. In ruil daarvoor moeten Nederlanders niet zeuren dat sommige mensen een geloof belijden dat zij achterlijk vinden' (Peter Giessen, *de Volkskrant* 6-11-2010). Toch blijkt de rechtsstaat helemaal niet zo'n eenduidig concept. Een rechtsstaat eerbiedigt een aantal principes – zoals de gelijkheid van de burgers voor de wet, een onafhankelijke rechtspraak, een staat die zich ook aan de wet moet houden – maar kan voorts op velerlei wijzen worden ingevuld. Moet een rechtsstaat moslims met rust laten, omdat de vrijheid van godsdienst een belangrijk grondrecht is? Of moet hij juist worden ingezet om onderdrukte groepen, zoals moslimvrouwen, te helpen, omdat gelijkheid van man en vrouw in de wet is vastgelegd? Hoe ver kan een rechtsstaat gaan om minderheden te dwingen zich te conformeren aan de cultuur van de meerderheid? Giesen (2010): 'Zo repliceert het debat over de rechtsstaat het algehele debat over de multiculturele samenleving. De rechtsstaat beschermt de vrijheid van de burgers, maar over welke vrijheid praten we eigenlijk? De vrijheid van minderheden om hun eigen cultuur te volgen of de vrijheid van individuen om zich te ontworstelen aan de beperkingen van die cultuur?'

7 Domeinen

7.1 Economie en arbeidsmarkt

De internationale ontwikkelingen hebben een zeer grote autonome invloed op de Nederlandse economie (zie hoofdstuk 4). De recente crisis heeft dit laten zien. Dat neemt echter niet weg dat ook andere factoren een rol spelen in de economie. De demografische opbouw van het land is daarbij een belangrijke. Veel mensen voelen bijna intuïtief aan wat de life-cycle-theorie inhoudt. Het uitgaven- en consumptiepatroon van de doorsnee burger wordt grotendeels bepaald door zijn levensfase. Iemand die aan het begin van zijn carrière staat en bovendien doende is een gezin te stichten, spaart weinig maar bouwt eerder schulden op. Als hij/zij gesetteld raakt, dan begint het sparen. Stopt de burger met werken dan begint geleidelijk het definitieve ontsparen. De demografische opbouw van een land is zodoende medebepalend voor het feit of een bevolking al dan niet veel opspoot of schulden maakt. In het eerste geval kan een land een overschot opbouwen, in het tweede geval gebeurt het tegenovergestelde. Een verandering in het demografisch profiel kan van invloed zijn op het niveau van economische groei, op het niveau van besparingen en op de omvang van de overschotten. Doorslaggevend in dezen is de omvang van de leeftijdsklasse 35 - 69 jaar. Deze arbeidsproductieve groep spaart meer dan zij besteedt. Hoe meer mensen sparen, hoe groter de netto besparingen en derhalve hoe groter de mogelijke kapitaalsstromen. Het demografisch profiel kan dus ook een zekere voorspellende waarde hebben. Het maakt aannemelijk of een land op termijn een netto spaarder wordt of blijft of zich ontwikkelt tot een tekortenland. *Babyboomers vanaf 2011 met pensioen* Nederland vergrijst. Ook de potentiële beroepsbevolking bestaat voor een steeds groter deel uit ouderen. In 1990 was 30% van de 16-64 jarigen 45 jaar of ouder, begin 2010 is dat gestegen tot 42%. In 2011 zullen de eerste babyboomers 65 jaar worden, en vanaf dat jaar zullen steeds grotere groepen gepensioneerd zich terugtrekken van de arbeidsmarkt. Het aantal jongeren dat de arbeidsmarkt betreedt is kleiner, met als gevolg een krimpende potentiële beroepsbevolking. Deze kleinere groep mensen zal de zorg op zich moeten nemen van een steeds grotere groep ouderen. Regering en sociale partners zijn het er dan ook over eens dat het nu 'alle hens aan dek' is, en het is een van de redenen waarom er veel belang wordt gehecht aan het verhogen van de arbeidsparticipatie en de arbeidsduur van vrouwen. Niet meer alleen dus vanuit emancipatoire overwegingen, maar ook vanuit economische motieven (Merens et al. 2011).

Economische ontwikkelingen in de laatste vijf jaar hebben eerst en vooral betrekking op de kredietcrisis die begin 2008 uitbrak en de daaruit voortvloeiende verslechtering van de overheidsfinanciën. Eind 2008/begin 2009 zakte de wereldhandel hard in en dat had grote gevolgen voor de Nederlandse economie. Ook in het herstel volgt Nederland de internationale ontwikkelingen. Het zeer gematigde groeipatroon is in bijna alle westerse landen te zien. Sinds de tweede helft van 2009 probeert de Nederlandse economie te herstellen van een uitzonderlijke diepe recessie. Het bbp kromp in 2009 met 3,9%, voor 2010 wordt gerekend op een groei van 1,75%. Het herstel houdt sedertdien al vier kwartalen

aan, zij het niet uitbundig. In eerste instantie ving de overheid de klap van de crisis op en bleef de koopkracht verrassend genoeg tijdens die neergang stijgen: in 2009 gemiddeld met 1,8%. Vanaf 2010 worden de gevolgen van de crisis ook in de koopkracht zichtbaar. Lonen reageren in het algemeen met enige vertraging op de conjunctuur. Doordat de vraag uitviel en dientengevolge de grondstoffenprijzen daalden, bedroeg de inflatie in 2009 maar 1,2%. In de eerste helft van 2010 was die nog lager: 0,9% (CPB 2010). Inmiddels is die weer gestegen naar 2%. De houdbaarheid c.q. de betaalbaarheid van die financiën strekt zich ook uit tot de houdbaarheid van het pensioenstelsel. Ingrepen in het stelsel zoals fiscalisering van de premie, verlaging van de pensioenuitkering, verhoging van de pensioenleeftijd zijn antwoorden die de betrokken partijen geven om die financiële problemen op te lossen. Ook de financiële positie van de pensioenfondsen, i.c. de door de DNB verplichte gestelde dekkingsgraad van 105%, vormt onderwerp van discussie. Juist door de grote afhankelijkheid van Nederland van de globale economische en politieke ontwikkelingen zijn bovengenoemde macro-economische gebeurtenissen moeilijk als specifieke trends te duiden. Uit recente CPB-prognoses (CPB 2010) voor Nederland blijkt hoe moeilijk het is betrouwbare uitspraken over de (zelfs nabije) toekomst te doen. De doemscenario's wat betreft hoge werkloosheidscijfers en langdurige economische terugval zijn binnen een jaar al weer voorzichtig in positieve richting bijgesteld. De sociale gevolgen van de financiële crisis zijn niet los te zien van de politieke keuzes die gemaakt worden om de overheidstekorten terug te dringen.

Flexibilisering van de arbeidsmarkt De arbeidsmarkt flexibiliseert. Deze trend kent verschillende oorzaken. Inhakend op de demografische ontwikkelingen is het onvermijdelijk dat we met minder mensen meer gaan doen. Dit wordt nog eens versterkt doordat een steeds groter aantal werknemers niet meer fulltime wenst te werken. Door medewerkers in vaste dienst te nemen, onttrekken organisaties capaciteit aan de arbeidsmarkt, ook op momenten dat zij zelf geen behoefte hebben aan deze capaciteit. Ook zullen niet alle vacatures en projecten in de toekomst met vast personeel kunnen worden ingevuld. Organisaties zullen (noodgedwongen) steeds vaker behoefte hebben aan tijdelijke expertise of capaciteit. Daarnaast kiezen goed opgeleide werknemers, ook nu, steeds vaker zeer bewust voor het leven als interim-professional of ZZP'er. Het aantal ZZP'ers wordt momenteel geschat op zo'n 650.000. Vast en tijdelijk groeien naar elkaar toe als arbeidsvorm. Een vaste baan biedt tegenwoordig steeds minder garanties, ook wettelijk, op de zekerheid die vroeger vanzelfsprekend was. In die zin wordt door de huidige saneringen deze trend zelfs versterkt. Een flexwerker heeft naast pragmatische ook kwalitatieve overwegingen. Afwisseling in organisatieomgevingen, projectmatig werken, eigen baas zijn, en het in betrekkelijke vrijheid ondernemen zijn daarbij enkele veel gehoorde drijfveren. De trend van individualisering (zie ook paragraaf 6.2) zien we hier terug.

De flexibilisering van de arbeidsmarkt heeft ook risicovolle kanten. Er dreigt een maatschappelijke tweedeling tussen de mensen met een vaste baan en met tijdelijke contracten. Wie een tijdelijk contract heeft, komt bijvoorbeeld niet zo eenvoudig in aanmerking voor een hypotheek. De soms zeer langdurige tijdelijke aanstellingen – mede door de Flexwet – zijn niet goed voor het moreel van de betreffende werknemers. Immers, de soort aanstelling heeft veelal weinig van doen met de kwaliteiten van de werknemers,

maar met financiële overwegingen van de werkgevers. Tenslotte is in veel organisaties nu al een onevenwichtigheid in de personeelsopbouw te zien: een grote groep oudere werknemers met een vast dienstverband die weinig mobiel zijn, en daarnaast een vlottende groep van jongere werknemers met tijdelijke aanstellingen. Carrièreperspectief en opbouw van ervaring en kennis komen in het gedrang.

Flexibilisering van het arbeidsproces Wij constateren een belangrijke verandering in het denken over de wijze waarop economische activiteiten op de werkvloer zullen worden uitgevoerd. Flexibel werken is sinds enige tijd het toverwoord. In 2010 hebben werkgevers en werknemers een campagne gelanceerd waarin werd opgeroepen te experimenteren met een flexibele stijl van werken die minder gebonden is aan plaats, tijdstip en duur. Ook de overheid stimuleert dergelijke experimenten. Hoogtepunt van deze campagne was de week van het Nieuwe Werken in november 2010. Bij flexibel werken gaat het om de vrijheid voor werknemers om één of meer van de volgende aspecten zelf te bepalen: variëren in het tijdstip waarop men begint of eindigt met werken; op een andere locatie werken, zoals thuis of onderweg; wisselen in duur van de arbeidstijden. Met flexibel werken denkt men een aantal maatschappelijke knelpunten aan te kunnen pakken. Uit onderzoek (TNS NIPO 2010) blijkt dat een meerderheid van de Nederlanders zeer positief tegenover flexibel werken staat, omdat men denkt dat mensen hierdoor minder een beroep hoeven te doen op kinderopvang en er een betere balans kan zijn tussen werk en zorg, flexibel werken kan bijdragen aan het oplossen van de files, en flexibel werken kan leiden tot grotere arbeidsparticipatie doordat werknemers binnen hun contract meer uren kunnen gaan werken. Duidelijk is dat voor verschillende groepen burgers (tweeouder-gezinnen met jonge kinderen, vrouwen) verschillende voordelen gelden. Naast de economische voordelen is de flexibilisering van het arbeidsproces ook te zien als een uitingsvorm van (de behoefte aan) individualisering (zie paragraaf 6.2) en de behoefte aan de mogelijkheid zorg en werk beter te combineren (zie paragrafen 6.7 en 7.8).

De ervaringen die inmiddels zijn opgedaan met flexibel werken laten zien dat flexibele werknemers zeggen gelukkiger te zijn geworden, dat er bij hen sprake is van een positief effect op de werkbeleving en de werkbelasting en dat zij in grote meerderheid meer vrijheid en autonomie ervaren. De komende jaren zal het aantal bedrijven en instellingen dat volgens deze principes het arbeidsproces gaat inrichten naar verwachting sterk toenemen. Flexibel werken appelleert aan moderne waarden en behoeftes. In het bijzonder de behoefte van de burger aan zeggenschap over het eigen leven, een goede mix van werk en privé en het terugdringen van onaangename nevenverschijnselen van werk, zoals lange en onzekere reistijden.

Kenniseconomie In de afgelopen vijf jaar is de achterstand die Nederland heeft opgelopen als kenniseconomie groter geworden. Het Innovatieplatform lanceerde in 2006 de eerste plannen om via het stimuleren van vernieuwingen de kenniseconomie een impuls te geven, maar die zijn tot nu toe niet opgevolgd. Om het streven Nederland terug te brengen in de wereldtop van hoogwaardige kennissamenlevingen te realiseren heeft zich een bont samengestelde coalitie gevormd, Kennis en Innovatieagenda, kortweg KIA genoemd. Deze heeft voor de jaren 2011-2020 nieuwe doelen geformuleerd en plannen

ontwikkeld om die ambities te verwezenlijken. Sleutel hiertoe zijn extra investeringen in onderwijs, onderzoek en innovatief ondernemen.

7.2 Technologie

Opkomst en impact van convergerende technologieën

Moderne technologie is niet meer weg te denken in onze wereld. Dat lijkt vanzelfsprekend, maar terugkijkend in de tijd blijkt het lastig deze veranderingen vooraf op waarde te schatten. De quote van Charles H. Duell, US Patent Office, uit 1899: 'Everything that can be invented has been invented,' vat dit mooi samen. Omgekeerd hebben we soms overspannen verwachtingen van doorbraaktechnologieën, denk bijvoorbeeld aan koudekernfusie.

Een ontwikkeling die heel snel gaat, is de trend van convergerende technologieën. Recent is er veel aandacht voor de NBIC-technologieën: het samenkomen van Nanotechnologie (N), Biotechnologie (B), Informatica (I) en Cognitieve technologieën (C). (Rijksbrede Kennisagenda, 2010, p. 91).

Door de convergentie van deze technologieën, gericht op het oplossen van maatschappelijke problemen, lijkt de alledaagse werkelijkheid langzaam te veranderen in een permanent laboratorium waarin verbouwd, gemodificeerd en getransformeerd wordt om nieuwe mogelijkheden te scheppen. Velen verwachten een 'nieuwe technologische golf'. Traditionele scheidslijnen vervagen: mens of dier, jong of oud, echt of kunstmatig, gezond of ziek, genezen of verbeteren, leven of dood, mens of machine. Deze grensoverschrijdende technologische ontwikkelingen vragen om een kritische maatschappelijke en ethische reflectie (Walhout et al., 2009).

Dit geldt niet alleen voor onze omgeving, maar ook voor het menselijke lichaam zelf, het veld van de *human enhancement*. Wie wil er niet graag sterker, slimmer en mooier zijn? Wie wil er niet graag zo lang en zo gezond mogelijk kunnen leven? Denk hierbij aan kunstledematen, genterapie of misschien wel implantaten (of een upgrade) in ons hoofd? Ethische en juridische implicaties van deze ontwikkelingen worden vaak pas zichtbaar als de eerste toepassingen van deze nieuwe ontwikkelingen geïntroduceerd zijn.

De maatschappelijke reacties op de opkomst van nieuwe technologieën en toepassingen laten zich moeilijk voorspellen. De invloed van het maatschappelijke sentiment op de ontwikkeling van deze nieuwe technologieën laat zich eveneens moeilijk duiden. Kan maatschappelijk wantrouwen of zelfs weerstand leiden tot vertraging van het proces van technologische vernieuwingen? En zal een breed gedragen maatschappelijke acceptatie als katalysator kunnen fungeren?

ICT heeft zich in de afgelopen jaren in snel tempo ontwikkeld en is in toenemende mate van invloed op het dagelijkse leven. Het aantal elektronische apparaten (tv, dvd, pc, webcam, mobiele telefoon, etc.) in huishoudens is in die jaren in rap tempo verveelvoudigd. Zo zijn bijna alle woningen aangesloten op netwerken om deze apparatuur te kunnen gebruiken, zoals kabel-, satelliet-, of mobiele telefoonnetwerken. Mobiele communicatie en internet zijn kenmerken geworden van de moderne mens. Van de mensen die wereldwijd toegang tot internet hebben, is 61% dagelijks online.

Daar blijft het dagelijkse gebruik van tv (54%), radio (36%) en krant (32%) flink bij achter. Nederlanders blijken grootverbruikers: 68% is dagelijks online, 64% kijkt elke dag tv, 52% luistert elke dag naar de radio en 40% leest elke dag de krant (TNS NIPPO 2010). Geen enkele trendwatcher of toekomstvoorspeller heeft deze ontwikkelingen voorzien. Niet alleen is de uitvinding van de personal computer en de mobiele telefoon niet voorzien, de snelheid waarmee zij hun weg hebben gevonden naar de gebruiker al helemaal niet. Had in 2000 70% van de huishoudens de beschikking over internet, tien jaar later is dat 93% (CBS Statline 2010). De aansluiting van woningen op internet is ook razendsnel gegaan: was dat in 2000 65%, nu is verreweg het merendeel van de huishoudens in Nederland aangesloten op internet en heeft ook een snelle verbinding. Het gebruik van de computer thuis betekent in beginsel dat meer mensen thuis kunnen werken in plaats op kantoor. Recent onderzoek laat zien dat 11% van de werkende mens als telewerker is te typeren. Van hen beschikt 61% over een huis met vijf of meer kamers. Het zijn vooral de hoog opgeleiden die thuis werken en dat ligt ook enigszins voor de hand wegens de aard van hun werk (VROM 2003). 77% van de huishoudens waarvan tenminste één lid een baan heeft, heeft thuis een werkkamer. Van de mensen die regelmatig thuis werken, doet 51% dat in deze ruimte. De behoefte aan een aparte werkruimte thuis zal alleen maar toenemen gezien het toenemend aantal anderhalf verdiemers. Dat betekent dat de grens tussen werk en thuis vervaagt en naarmate die tendens zich voortzet, is de locatie van de werkplek van minder belang en kan men de locatie van de woonplek meer laten bepalen door factoren die met de ligging van het huis en de woonomgeving te maken hebben (zie ook 6.2 over flexibilisering van het arbeidsproces). En wanneer er meer thuis wordt gewerkt, wordt er minder gereisd, wat goed is voor de bestrijding van de verkeerscongestie en voor het milieu. Hoewel de mogelijkheid om thuis te werken goed is en mensen ook bereid zijn om dat te doen, verloopt de invoering van 'het nieuwe werken' langzaam. Met name werkgevers zijn huiverig om op grote schaal dit nieuwe werken toe te staan en beperken zich tot experimenteren (Taskforce Mobiliteitsmanagement o.v.v. De Waal).

Opmerkelijk in dit verband is niet alleen de populariteit onder jongeren van sites als Hyves, Facebook, maar ook de vluchtigheid van die populariteit en de intensiteit van bijvoorbeeld het sms-verkeer. Daarnaast heeft de opkomst van LinkedIn een hoge vlucht genomen, hoewel het moeilijk is om inzicht te krijgen in de meerwaarde ervan voor de gebruiker. Zakelijke relaties en sociale netwerken zijn ook voor een groot deel virtueel geworden, maar de vraag naar de functie en het nut ervan is niet gemakkelijk te beantwoorden. In hoeverre deze virtuele netwerken een vervanging van of een aanvulling op fysieke contacten zijn, blijft de vraag (zie ook 5.4 over intensivering van het leven van burgers). Niettemin lijkt het internet steeds belangrijker te worden in het sociale verkeer en dat belang zal met de opmars van de smart-phones alleen maar toenemen. Nu al gebruikt de mobiele internetter zijn smart-phone 2,2 uur per week alleen al voor e-mail (TNS NIPPO 2010). Ieder mens heeft op elk uur van de dag verbinding met de ander. Met al die mogelijke verbindingen vervaagt de grens tussen het publieke en private.

Ook op andere domeinen heeft de technologie een hoge vlucht genomen en dat geldt niet alleen de enorme technologische innovatie in de auto-industrie (productierobots,

Tom-Tom, safety-devices, signaalfuncties etc.), maar ook in de medische wereld schrijdt de technologische innovatie gestaag voort, met name de robottechnologie bij operaties in ziekenhuizen. Keerzijde van de implementatie van allerlei technologische vernieuwingen in de medische zorgverlening zijn de hoge kosten die daarmee gepaard gaan. Technologische innovaties kosten veel geld en niet alle medische organisaties hebben voldoende draagkracht om die te bekostigen. Onder meer om die reden proberen de zorgverzekeraars dergelijke vernieuwingen te centreren in bepaalde regio's. Ook het internet leidt tot vernieuwing: het kopen van medicijnen bij een zogenoemde internet-apotheek, het vragen en krijgen van medisch of psychologisch advies e.d. Ook technologische ondersteuning in de verzorging van ouderen, hetzij in een instelling, hetzij thuis, is in ontwikkeling.

7.3 Politiek en bestuur

Politiek-bestuurlijke ontwikkelingen in de laatste jaren laten zien dat het stelsel van representatieve democratie in crisis verkeert (zie ook paragraaf 6.8 over veranderende normen en waarden). Bij gebrek aan een alternatief en de onmacht van de politici om hervormingen door te voeren ontstaat bij de kiezer een grote mate van onvrede die zich uit in vluchtig stemgedrag. De traditionele links-rechts verdeling van het kiezerskorps is verleden tijd, de kiezer stemt net zo makkelijk de ene keer SP en de andere keer PvdV. Het stemgedrag is gefragmenteerd en de hegemonie van enkele grote politieke partijen lijkt voorbij. Persoonlijke eigenschappen van de politicus lijken voor de kiezer belangrijker in zijn stembepaling dan inhoudelijke overwegingen. 'Performance' gaat boven 'Content.'

Bestaand onderzoek laat zien dat nogal wat burgers in Nederland ontevreden zijn over de mate van invloed die ze kunnen uitoefenen op de politiek. Burgers vinden vaak dat ze niet gehoord worden, of onvoldoende vertegenwoordigd zijn. Uit onderzoek van Van Wessel (2009) kwam naar voren dat burgers belangrijk achten dat in de politiek duidelijke agendapunten zijn waaraan wordt vastgehouden, dat er leiderschap is dat doorpakt en 'dicht bij de mensen staat' en dat resultaat direct ervaarbaar is. Voor veel burgers neemt de norm van oriënteerbaarheid een centrale positie in. Politiek moet begrijpelijk, navolgbaar en afrekenbaar zijn. Burgers zien vaak wel de complexiteit van de politiek, maar leggen die naast zich neer. Deze burgers oriënteren zich op dat wat voor hen, met hun kennis en mogelijkheden, kenbaar is. De normstelling die we bij deze burgers zien kunnen we beschouwen als een vraag om populistische politiek, waarin een directe relatie tussen politiek en burgers als ideaal wordt neergezet, en complexiteit als ondemocratisch, want burgers uitsluitend, geldt (Van Wessel, 2009). De wens om 'gehoord te worden' lijkt aan te sluiten bij pleidooien voor participatieve 'directe' democratie. De gedachte daarbij is dat er een ongedifferentieerde gemeenschap van burgers ('het volk') zou bestaan waar de politiek naar luistert en de visie en de wensen daarvan volgt. Echter, de Nederlandse burgers zijn geen ongedifferentieerde groep, en bovendien blijkt in de praktijk dat populistische bewegingen zelf vaak geen democratische structuur hebben. Kortom, de kwestie van het moeizame vertrouwen van burgers in de politiek en in de democratie lijkt onoplosbaar (zie ook paragraaf 6.10 over de grenzen van de rechtsstaat).

We bespreken in dit rapport maatschappelijke ontwikkelingen in de periode 2005 - 2010. Om te zien hoe Nederland er voor staat, is het vooreerst zinvol om eens te kijken hoe de situatie halverwege die periode was, in 2008. De bevindingen die we hieronder noemen zijn ontleend aan een grootschalig *Continu onderzoek burgerperspectieven (COB 2008-2010)*, dat het SCP sinds 2008 verricht en waarover het ieder kwartaal rapporteert. Uit dat onderzoek blijkt dat Nederlanders over het algemeen gelukkige mensen zijn: 82% van de bevolking vindt zichzelf (zeer) gelukkig. Dat geluksgevoel en de grote tevredenheid met het eigen leven verbinden mensen evenwel niet met de samenleving als geheel. Sterker nog, men is (zeer) ontevreden over diverse aspecten van maatschappij en politiek. Persoonlijk geluk gaat samen met sociale somberheid. Persoonlijke tevredenheid gaat gepaard met maatschappelijk onbehagen en vertaalt zich niet in 'publieke' tevredenheid. Gevraagd waarover men ontevreden is of zich onbehaaglijk voelt, signaleert men vooral het gebrek aan respect en solidariteit in de samenleving. Op de tweede en derde plaats staan de zorgen over de economie (14%) respectievelijk politiek en bestuur (13%). Op die laatste gaan we wat dieper in. Deze bevindingen sluiten aan bij de trends van individualisering (6.2), de problemen rond de integratie van migranten (6.5), zorgen over klimaat, natuur en andere duurzaamheidskwesties (6.6), veranderende normen en waarden (6.8), en de grenzen van de rechtsstaat (6.10).

Over de politiek is men ronduit negatief: men vindt dat politici niet goed luisteren naar de bevolking, men ergert zich aan de betutteling door de overheid, aan de vele regels, en aan de besluiteloosheid van de politici. Wanneer Nederlanders gevraagd wordt wat de grootste problemen zijn, dan noemt 13% van de bevolking politiek en bestuur. Nederlanders hebben ook minder vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering dan bijvoorbeeld in ondernemingen, vakbonden en media. Niettemin heeft een meerderheid van de bevolking voldoende vertrouwen in regering en parlement respectievelijk 50% en 54%. Vrouwen en jongeren tonen iets meer vertrouwen in deze instituties dan mannen en ouderen. Dat geldt ook voor hoger opgeleiden in vergelijking met lager opgeleiden, hoewel hier het verschil groot is: de meeste lager opgeleiden geven een onvoldoende, terwijl de hoger opgeleiden wel voldoende vertrouwen hebben in regering en parlement.

De meeste Nederlanders vinden dat het met Nederland de verkeerde kant op gaat. Daarbij valt in de beantwoording op dat 'de politiek' daaraan veel schuld draagt. Het falen van het gevoerde beleid, de gevolgde werkwijze, het democratisch proces, de huidige regering en specifieke politici worden als factoren genoemd die ervoor zorgen dat het met Nederland de verkeerde kant opgaat. 'Persoonlijk tevreden, maatschappelijk zorgelijk en politiek negatief, zo valt de publieke opinie van 2008 in een zin samen te vatten' (SCP 2008: 46). Het vertrouwen in en de tevredenheid over de politiek is relatief laag. Vooral de manier waarop we met elkaar omgaan, vinden velen niet getuigen van respect en weinig tolerant. Het samenleven is doortrokken van individualistische elementen: we denken vooral aan onszelf en weinig aan een ander. Regering en parlement kunnen in de ogen van de Nederlanders weinig goed doen.

Het bovenstaande geldt voor het jaar 2008, maar hoe kunnen we de afgelopen vijf jaar in politiek en bestuurlijk opzicht typeren? Uit het laatste kwartaalbericht COB (2010b) blijkt dat in de afgelopen vijf jaar de stemming onder de Nederlandse bevolking niet

fundamenteel is veranderd. Het vertrouwen in de politiek, in regering en parlement schommelt weliswaar als gevolg van concrete gebeurtenissen, maar blijft over het algemeen in die jaren op hetzelfde niveau. De zorg over de omgangsvormen in de maatschappij is in deze periode opgekomen en staat aan het eind ervan nog steeds op de eerste plaats. De onvrede over politiek en bestuur is in deze vijf jaar toegenomen en staat aan het eind van deze periode op een tweede plaats. Ondanks de economische crisis maken de Nederlanders zich nog steeds weinig zorgen over de eigen portemonnee. Eén van de redenen zou kunnen zijn, dat de aangekondigde en verwachte stijging van de werkloosheid is uitgebleven.

7.4 Wonen

De woningbouw heeft last van de economische en financiële crisis (zie ook hoofdstuk 4). Werden er in 2008 nog bijna 80.000 nieuwe huizen gebouwd, in 2010 zal men niet boven de 60.000 woningen komen. Veel nieuwbouwplannen zijn in de ijskast gezet. Wel komen er steeds meer koopwoningen, die vooral in de jaren negentig snel in aantal zijn toegenomen. Van de huidige woningvoorraad is circa 58% een koopwoning. De meeste daarvan liggen buiten de Randstad, de meeste huurwoningen staan in de vier grote steden (SSN 2009).

De overheid draagt (sinds 1901) zorg voor voldoende woningen van toereikende kwaliteit en betaalbaarheid. Dit kerndoel dateert van meer dan een eeuw geleden, en verandert naar gelang de maatschappelijke en politieke omstandigheden wijzigen. Zo is de technische staat van woningen in de loop der jaren zo verbeterd, dat er beleidsmatig geen aandacht meer voor hoeft te zijn. Isolatie van woningen is echter belangrijker geworden, evenals de energievoorziening (zonnepanelen). Ook de aandacht voor de woonomgeving nam toe, net als de specifieke wensen van de groeiende groep ouderen. Het honoreren van de woonwensen is een belangrijk thema geworden (SCP 2007: 245-246).

Verreweg de meeste bewoners zijn goed te spreken over de kwaliteit van hun woning en dit aandeel is in de afgelopen jaren ook gestegen; bijna 90% is tevreden tot zeer tevreden. Mensen met een koopwoning zijn meer tevreden dan mensen met een huurwoning, wat ook niet verwonderlijk is omdat de kwaliteit van koopwoningen gemiddeld beter is. De tevredenheid is het meest gestegen bij de mensen met midden en hoge inkomens. Eigenlijk is die tevredenheid ook niet zo verwonderlijk, omdat met het kopen van een huis veel geld is gemoeid en mensen nu eenmaal niet snel een huis zullen kopen dat ze eigenlijk niet willen hebben.

Als gevolg van enkele trends zoals de individualisering, de vergrijzing en ontgroening, tweeverdienende huishoudens en de kortere duur van relaties, is de behoefte aan differentiatie van woningen gegroeid. De kwaliteit en grootte van de woning zijn voor bewoners steeds belangrijker geworden, evenals de woonlocatie in verband met het werk van beide partners. Het uiterlijk en de inrichting van het huis zijn voor bewoners een uiting van hun smaak, waarmee zij zich kunnen/willen onderscheiden van anderen. In die zin krijgt de woning ook steeds meer dezelfde functie als de auto en vroeger de boekenkast: het vormt de etalage van je smaak. 'Toon mij uw boekenkast en ik zal zeggen wie u bent,' is een geveugelde uitspraak onder sociologen. In de praktijk zien we daar aanwijzingen

voor in de behoefte van mensen om hun eigen huis te ontwerpen; in de uitbreiding van Amsterdam met 11 burg zijn daarvoor mogelijkheden geschapen, evenals de mogelijkheid een woning te bouwen op het water. Symptomatisch in dit verband zijn ook de mogelijkheden die het stadsbestuur van Almere biedt voor particulier opdrachtgeverschap en ook hier is wonen op het water één van de opties. In toenemende mate wordt bij het bouwen van huizen rekening gehouden met de wensen en behoeften van toekomstige bewoners. Het aanbod wordt in toenemende mate vormgegeven door de vraag van de woonconsument. Gezinswoningen worden qua oppervlak ook steeds groter en moeten ook ruimer zijn, omdat het steeds gewoner wordt voor ieder gezinslid om een eigen kamer te hebben. Bovendien zien we het verschijnsel van zogenoemde *boemerangkinderen*: kinderen die uit huis zijn gegaan, maar terugkeren op het ouderlijk nest vanwege relatieperikelen, of beëindiging van de opleiding. Gebeurtenissen waarbij als gevolg van het slechte functioneren van de woningmarkt het moeilijk is om direct andere woonruimte te vinden (SCP 2010b). Daar komt bij dat het ouderlijk huis door kinderen positief gewaardeerd wordt als tijdelijke verblijfplaats nadat men eenmaal is ‘uitgevolgen’ (men spreekt wel van *Hotel Mama*).

Hoe is het nu met de woonsituatie gesteld en in hoeverre is vooruitgang geboekt in de afgelopen vijf jaar? Het merendeel van de bevolking is tevreden met de woning en de buurt waarin die staat. De tevredenheid met de woning groeit nog steeds. Eenoudergezinnen zijn minder tevreden met hun woonsituatie, zij wonen ook vaker in de prioriteitswijken. De ruimte in de woning neemt toe, in totaal evenals per lid van het huishouden, en het eigenwoningbezit blijft stijgen. Deze constatering geldt het minst voor mensen met de laagste inkomens en ook de allochtone groepen staan op achterstand in woonkwaliteit (zie ook paragraaf 6.5, waarin onder meer gewezen wordt op de segregatie van autochtonen en allochtonen in met name de grote steden). De woningmarkt zit op slot, starters moeten gemiddeld een jaar wachten op hun woning (Bijl et al. 2009: 245-274). Het ziet er niet naar uit dat daar op korte termijn iets in zal veranderen. De gestegen huizenprijzen – die overigens de laatste jaren wel enigszins zijn gedaald – maken de toegang tot de koopmarkt voor jonge huishoudens met (nog) een relatief laag inkomen moeilijk. Faciliterende maatregelen, zoals de nationale hypotheekgarantie, bieden onvoldoende soelaas (Bijl et al. 2007: 253). Ook het zogenoemde ‘scheefwonen’ – huurders die qua inkomen te goedkoop wonen – is vooralsnog moeilijk te bestrijden, mede in het licht van EU-regels. Van recente geboortecohorten lijkt de woonkwaliteit terug te lopen ten opzichte van eerdere cohorten (SCP 2010: 164-167).

7.5 Gezondheid

Iedere vier jaar maakt het RIVM de balans op van de gezondheid van de Nederlandse burgers (Van der Lucht en Polder, 2010). De VTV 2010 bevat een schat aan gegevens over de gezondheid van Nederlanders en de inspanningen om die te bevorderen. Het zet op een rij wat is bereikt en wat er dankzij lopend beleid de komende jaren verwacht mag worden. Bovenal laat deze verkenning zien dat Nederland kan en moet blijven investeren in de gezondheid van burgers. Omdat gezondheid een groot goed is, maar ook omdat een vergrijzende economie gezonde burgers broodnodig heeft. In Nederland

is de levensverwachting tussen 2003 en 2008 met meer dan twee jaar gestegen tot 78,3 jaar voor mannen en 82,3 jaar voor vrouwen. Een dergelijke snelle stijging heeft sinds de Tweede Wereldoorlog niet plaatsgevonden en dit is ook meer dan in de vorige vtv's werd verwacht. De recente stijging is niet uniek voor Nederland. Ook in andere Europese landen stijgt de levensverwachting snel. De oorzaken zijn divers en voor een deel nog niet helemaal duidelijk, maar in elk geval heeft de daling van de sterfte aan hart- en vaatziekten een grote rol gespeeld evenals de afname van het aantal rokers. Naar verwachting zal de levensverwachting tot 2050 verder toenemen met een jaar of zes (zie ook 4 over demografische ontwikkelingen).

De levensverwachting van Nederlanders is nog steeds lager dan die van ons omringende en vergelijkbare landen. De achterstand ten opzichte van landen als IJsland, Zwitserland, Spanje, Zweden, Frankrijk en Italië is de afgelopen jaren niet kleiner geworden, daar waar ons land ooit vooroefliep. Vooral de levensverwachting van Nederlandse vrouwen blijft achter. Bovendien bestaat er een zorgwekkend verschil tussen laagopgeleide en hoogopgeleide Nederlanders, en dat verschil wordt ondanks veel maatregelen in het verleden niet kleiner. Laagopgeleide Nederlanders overlijden gemiddeld zes tot zeven jaar jonger dan hooggeschoolde Nederlanders. Dat verschil is onrustbarend groot en bovendien onbevredigend hardnekkig. Het verschil in levensverwachting zonder lichamelijke beperkingen tussen hoog- en laagopgeleiden is met 14 jaar zelfs nog veel groter.

De trends in leefstijlfactoren zijn weliswaar gestabiliseerd, maar het niveau waarop deze zich bevinden is nog veel te hoog. Het terugdringen van ongezonde leefgewoonten stagneert, vooral onder laagopgeleiden. Voorlichtingscampagnes ten spijt neemt het aantal probleemdrinkers en drugsgebruikers niet af, en datzelfde geldt voor het aantal Nederlanders met (ernstig) overgewicht. Nog steeds is 40 tot 50 % van de Nederlanders te zwaar. Eén op de negen Nederlanders kampt zelfs met ernstig overgewicht. Onder 2- tot 9-jarigen is één op de zeven te zwaar. In vrijwel alle ons omringende landen zijn deze aandelen nog hoger. Meer dan de helft van de Nederlanders voldoet niet aan de richtlijnen voor gezonde voeding, vooral wat betreft het eten van genoeg groente en fruit. Bijna de helft van de Nederlanders krijgt minder lichaamsbeweging dan de norm van een half uur matig intensieve lichamelijke activiteit per dag. Alleen het aantal rokers nam de afgelopen jaren, na jaren stilstand, weer wat af. Toch kent Nederland met 27% nog steeds een hoger percentage rokers dan omringende landen. De in de Preventienota uitgesproken ambitie om in 2010 hooguit nog 20% rokers te hebben is bij lange na niet gehaald (RIVM: vtv 2010). Het is belangrijk te constateren dat ongezonde leefgewoonten vaak in combinatie voorkomen. Een deel van de Nederlanders, vooral groepen die weinig opleiding hebben genoten, vertonen meerdere vormen van ongezond gedrag tegelijk. Dat effect treedt op in alle leeftijdscategorieën.

Gezondheidsbescherming levert veel gezondheid op. Gezondheidsbeschermende maatregelen op het terrein van hygiëne, schoon drinkwater en betere huisvesting hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de vermindering van infectieziekten, en doen dit nog steeds. Dit heeft geleid tot een sterke daling van de sterfte, waardoor de levensverwachting sterk is toegenomen. Ook is veel winst geboekt

in het beleid voor arbeidsomstandigheden. De blootstelling aan gezondheidsrisico's op de werkvloer is de afgelopen decennia fors afgenomen. Een ander succes van gezondheidsbescherming is de reductie van het aantal verkeersslachtoffers sinds de jaren zeventig. Naast wetgeving en handhaving en infrastructurele maatregelen hebben ook de toegenomen veiligheid van auto's en het verbeterde rijgedrag een rol gespeeld. Dit onderstreept het belang van samenhangend beleid. Gezondheidsbescherming is blijvend van belang, zeker in een dichtbevolkt land als Nederland met veel mensen, veel mobiliteit en bedrijvigheid op een relatief klein oppervlak (RIVM: VTV 2010).

Informele zorg

In paragraaf 6.7 is er al op gewezen dat de sociale betrokkenheid in Nederland hoog is. In die context is het te begrijpen dat het aantal *gebruikers* van mantelzorg onder personen ouder dan 30 jaar tot 2030 naar verwachting licht zal stijgen (ca. 8%). Het absolute aantal ouderen dat mantelzorg gebruikt, neemt met een kwart toe, maar het percentage ouderen dat gebruik maakt daalt van 6% naar 5%. Ouderen gaan relatief gezien minder mantelzorg gebruiken (Sadiraj en Timmermans 2009).

Dat het aantal gebruikers onder ouderen wel stijgt, maar ver achterblijft bij de groei van de oudere bevolking heeft twee oorzaken: het dalend aandeel vrouwen onder hen en het stijgend opleidingsniveau (vrouwen en lager opgeleiden ontvangen vaker mantelzorg). Onder de bevolking jonger dan 65 jaar drijven twee factoren het gebruik op: de sterke toename van het aantal alleenstaanden, een groep die veel mantelzorgontvangers telt, en het kleiner worden van de leeftijdsgroep van 40-64-jarigen, die weinig mantelzorg gebruikt. Daar staat één trend tegenover die het gebruik remt: het stijgende opleidingsniveau van de bevolking. Deze oprijvende en remmende factoren neutraliseren elkaar bij deze leeftijdsgroep. Het totale aantal *verleners* van mantelzorg stijgt tot 2030 naar verwachting licht (met 5%). Het aantal oudere verleners stijgt met 60% sterk en het aantal helpers jonger dan 65 jaar daalt met 9% enigszins. In beide gevallen is de ontwikkeling vrijwel evenredig met die in de omvang van de bevolkingsgroepen.

Ook onder de verleners van mantelzorg doet zich een verschuiving voor van de relatief jongere naar de oudere bevolking; het aandeel van ouderen in het aantal mantelzorgers in Nederland neemt toe van de huidige 20% naar 30% in 2030. Er doet zich nog een verschuiving voor. Ouderen gaan vaker huisgenoten helpen en minder vaak elders wonende verwanten en bekenden. Bij de bevolking jonger dan 65 jaar is het tegendeel het geval: ze gaan in toenemende mate elders wonende familie verzorgen en juist minder vaak huisgenoten.

Een van de doelstellingen van mantelzorgbeleid is het aantal verleners van mantelzorg op een constant niveau te houden. Aangezien dit aantal tot 2030 nog licht stijgt, lijkt die doelstelling ook zonder beleidsinspanning te worden gehaald. Anders wordt het als een groter beroep op mantelzorg beleidsdoel wordt, bijvoorbeeld omdat de kosten van de professionele hulp te hoog worden geacht. De ramingen laten zien dat de autonome ontwikkeling van de mantelzorg daarvoor geen ruimte biedt. Zo'n beleidsdoel is alleen haalbaar als extra beleidsmaatregelen worden getroffen, bijvoorbeeld door tijd en ondersteuning te bieden, door met behulp van domotica de hulpvraag te verminderen of door burgers te verplichten voor hun zieke en gehandicapte verwanten te zorgen. Er is

nog een mogelijkheid om de mantelzorg te beïnvloeden: sturen in het aanbod van en de vraag naar mantelzorg door te kijken naar de determinanten. Enkele determinanten, zoals het geslacht of de leeftijd, zijn natuurlijk ongevoelig voor beleid. Andere zijn dit wel, de een meer dan de ander, denk bijvoorbeeld aan de arbeidsdeelname (parttime werken), de samenstelling van het huishouden (inkomensgevolgen van het samenwonen), de omvang en de samenstelling van sociale netwerken (netwerkvorming), de geografische afstand tussen de netwerkleden (meergeneratie woningen) en de preventie van aandoeningen en lichamelijke beperkingen.

In eerdere SCP-studies over de mantelzorg is bij herhaling om aandacht gevraagd voor de vaak problematische combinatie van werken en helpen. In het verlengde daarvan is gewezen op de spanning tussen twee doelen van beleid: 'Meer mensen langer aan het werk' en 'grotere eigen verantwoordelijkheid van burgers voor hun hulpbehoevende netwerkleden'. In deze studies is die spanning gekwantificeerd, al is enige verdere ontwikkeling van het model op dit punt nog nodig. Op basis daarvan is globaal uit te rekenen waar en in welke mate de realisering van de ene doelstelling ten koste zal gaan van de verwezenlijking van de andere en wat de prijs is als men beide doelen wil halen, bijvoorbeeld doordat extra formele zorg beschikbaar moet komen.

7.6 Sociale veiligheid

Een actueel thema van de laatste jaren is *sociale veiligheid*, politiek hoog op de agenda, wat uiteindelijk geculmineerd is in de naamgeving van het ministerie van Justitie in het Kabinet-Rutte door er de term veiligheid aan toe te voegen. De groeiende criminalisering van niet-strafbare gedragingen van met name jongeren (overlast bijvoorbeeld), de aandacht voor de relatie tussen slachtofferschap en zelfverdediging, voor het toenemend beroep van de overheid op de burger om zelf verantwoordelijkheid te nemen en te tonen voor zijn eigen veiligheid zijn kwesties die thans in dit domein spelen. Opmerkelijk is het nog steeds grote verschil tussen de objectieve en subjectieve veiligheid. Beleidsmakers hebben lang verondersteld dat er een directe relatie bestond tussen een veilige situatie en de veiligheidsbeleving, maar dat blijkt niet het geval. Mensen koppelen hun gevoel van onveiligheid vrijwel altijd aan (angst voor) misdaad. Ongelukken, rampen of terroristische aanslagen spelen nauwelijks een rol als bron van onveiligheid. Persoonlijke ervaringen met misdaad spelen lang niet altijd een rol in de (on)veiligheidsbeleving. Mensen die slachtoffer zijn geweest van misdadig gedrag voelen zich niet altijd onveilig. Ook in een objectief gezien veilige situatie, blijken mensen zich erg onveilig te kunnen voelen. Het gevoel van onveiligheid verwijst in sterke mate naar de instelling waarmee mensen zich in het publieke domein begeven. Sommige mensen die zeggen zich wel eens onveilig te voelen, zijn niet zozeer bang als wel waakzaam. Mensen die zich onveilig voelen zijn wel pessimistischer gestemd dan mensen die zich wel veilig voelen, vinden dat respect, normen en waarden in ons land achteruit gaan en hebben minder vertrouwen in de overheid en de rechtspraak (COB 2010/3).

In het verlengde hiervan speelt de discussie tussen terrorismebestrijding, veiligheidsbeleving en privacy, een discussie die nog wat sluimert, maar steeds explicieter wordt. Met name de bereidheid van de burger om ten behoeve van de bescherming van zijn

eigen veiligheid in te leveren op zijn privacy en politieke controles te tolereren lijkt af te nemen (zie ook paragraaf 6.9 over de privacyparadox).

Aan die toegenomen belangstelling voor veiligheid liggen een aantal factoren ten grondslag, zoals de opkomst van het populisme in de politieke arena, het groeiend individualisme in de samenleving, de verharding van de maatschappij, angst voor terrorisme en de problematische leefbaarheid in achterstandsbuurten en -wijken.

De trends van individualisering, informalisering en intensivering kunnen leiden tot een gedragspatroon waarin normen en waarden worden gerelativeerd en waarin eigenbelang, genotzucht en hebzucht, en agressie de boventoon gaan voeren. Een dergelijk gedragspatroon leidt kennelijk tot andere, meer zichtbare vormen van afwijkend gedrag en verhoogt het onveiligheidsgevoel onder de bevolking. Maar ook de afname van de tolerantie voor de gedragsvrijheid van anderen in tegenstelling tot die van jezelf kan van deze trends het gevolg zijn. Opmerkelijk is de groeiende zorg in de samenleving over de groeiende agressie, terwijl uit de cijfers blijkt dat geweldsmisdrijven eerder af- dan toenemen en het veiligheidsgevoel eveneens toeneemt. Aan de ene kant is dit te verklaren uit de historische trend dat geweld niet meer onlosmakelijk onderdeel is van de maatschappij en een middel is dat gebruikt wordt bij conflictoplossing, maar dat geweld een verschijnsel is dat uitgebannen dient te worden. Aan de andere kant zien we vormen van geweld opkomen zoals 'zinloos' geweld, huiselijk geweld, familiedrama's, seksueel geweld e.d. die weliswaar niet nieuw zijn en qua omvang niet groot, maar die wel een grote maatschappelijke impact hebben en tot veel beroering in de samenleving leiden. Opmerkelijk is niet zozeer de omvang als wel de maatschappelijke waardering van deze delicten: sterke, emotioneel geladen afkeuring van dit deviant gedrag. Dit maatschappelijke klimaat vormt een deel van de verklaring voor het strenger straffen door de rechterlijke macht (zie ook paragraaf 6.9 over de grenzen van de rechtsstaat).

Ontwikkeling van de criminaliteit Helder inzicht in de ontwikkeling van criminaliteit is moeilijk te krijgen, omdat er twee informatiebronnen zijn die qua uitkomst niet overeenkomen. De ene bron zijn slachtofferstudies waarbij aan burgers wordt gevraagd of zij in aanraking zijn geweest met criminaliteit dan wel zelf slachtoffer zijn (geweest) van misdaad. De andere bron zijn politieregistraties van misdaad, ontstaan uit aangiftes van burgers en eigen onderzoek. Op de redenen van die verschillen gaan we nu niet in (Wittebrood en Nieuwbeerta 2006), we constateren die alleen. Hoewel de absolute cijfers verschillen, is de tendens in beide bronnen dezelfde. We gebruiken hier beide bronnen en beginnen met de zelfrapportages.

Daaruit blijkt dat in 2009 in totaal 8,5 miljoen delicten zijn gepleegd, dat zijn er ruim 23.000 per dag. Tussen 2005 en 2007 is dit gedaald, daarna stabiel gebleven tot 2008. De meeste van deze delicten, 6,3 miljoen, heeft betrekking op burgers, de overige op bedrijven. Ruim een kwart van de bevolking (van 15 jaar en ouder) is slachtoffer geweest van criminaliteit, dat zijn 3,3 miljoen mensen. Dit is evenveel als in 2008. Sinds 2005 is het aantal slachtoffers van geweldsmisdrijven en vandalisme vrijwel gelijk gebleven, het percentage slachtoffers van vermogensdelicten is tussen 2005 en 2009 gedaald. Eind 2009 voelde ruim een kwart van de bevolking van 15 jaar en ouder zich wel eens onveilig, evenveel als in 2008. Tussen 2005 en 2008 is dit aandeel gedaald en is het veiligheidsgevoel dus toegenomen. Slechts 2% voelt zich vaak onveilig (WODC 2010: 49).

Zetten we hier de bevindingen van de politieregistraties naast, dan zijn er in 2009 ruim 1 miljoen delicten door de politie geregistreerd. Dat was even hoog als in 2008. In de periode 2005-2009 daalde het aantal misdrijven dat de politie registreerde met 7%. De geregistreeerde criminaliteit bestond in 2009 voor 60% uit vermogensmisdrijven; dat aantal daalde in de jaren 2005-2009 met 9%, het aantal geweldsmisdrijven nam in deze periode met 4% af. De politie houdt wel meer verdachten aan: in de periode 2000-2007 is het aantal gegroeid van 138.000 naar 216.000 (meer recente cijfers zijn niet beschikbaar). Het aantal minderjarige verdachten groeit tussen 2000 en 2007 van 15 naar 27 per 1.000 jongeren. Van het aantal in 2007 aangehouden verdachten is 63% autochtoon, dat was in 2005 ook zo. In de allochtone groep zijn verdachten van Antilliaanse/Arubaanse herkomst relatief het sterkst vertegenwoordigd (WODC 2010: 77) (zie ook paragraaf 6.5 over diverse meer en minder succesvolle aspecten van de integratie van niet-westerse migranten en hun nakomelingen).

Wat het straffen aangaat, zien we zowel voor de taakstraffen als voor de gevangenisstraffen in 2009 een daling optreden. Opvallend daarbij is dat het opleggen van taakstraffen in de jaren 2000 tot 2008 sterk is gestegen, terwijl het aantal gevangenisstraffen in de periode 2003-2008 is gedaald (WODC 2010: 171).

In het afgelopen vijf jaar is de omvang van de totale criminaliteit per 1000 inwoners gedaald, een trend die in 2002 is ingezet. Dat geldt niet voor alle delicten en niet in dezelfde mate. Volgens politieregistraties zijn de geweldsmisdrijven, die sinds 1997 een stijgende lijn vertonen, tussen 2003 en 2008 licht gedaald, met uitzondering van een lichte stijging in 2007. Ook de vernielingen vertonen een daling tussen 2005 en 2007, maar laten dan een lichte stijging zien. Vooral het aantal vermogensdelicten laat sinds 2005 een sterke en constante daling zien (SSN 2009: 303-307).

Recent is uit onderzoek gebleken dat sinds 2007 het aantal overvallen toeneemt, waarbij ook sprake is van meer geweld. Vanaf medio jaren negentig wisselen periodes van toename af met periodes van afname. Het IVA constateert dat in de afgelopen vijf jaar eerst een daling optreedt, maar vanaf 2007 zien we een scherpe groei tot het hoogste niveau ooit in 2009, namelijk van 2898 overvallen. Uit cijfers over de eerste helft van 2010 blijkt weer een daling, van 6% ten opzichte van 2009. Opmerkelijk daarbij is dat overvallen op woningen zeer gewelddadig zijn in vergelijking met overvallen op andere objecten zoals supermarkten, benzinstations, e.d. In 80-85% wordt fysiek geweld gebruikt, het gebruik van vuurwapens neemt toe. Hoewel het type geweld niet verandert, vallen er vaker gewonden (IVA 2010).

Vrouwen vaak slachtoffer van seksueel delict, maar melden dit meestal niet bij politie

Volgens de IVM gaf in 2009 5% van de vrouwen en ruim 6% van de mannen aan in de voorafgaande 12 maanden slachtoffer van geweld te zijn geweest. Doordat de IVM pas tweemaal is uitgevoerd, is het nog niet mogelijk om een ontwikkeling te schetsen. Mannen zijn veel vaker slachtoffer van bedreiging en mishandeling; seksueel geweld is juist grotendeels gericht tegen vrouwen. Hierbij gaat het in de meeste gevallen om vervelend of kwetsend gedrag. Vrouwen zijn veel vaker dan mannen slachtoffer van een bekende dader, hoofdzakelijk een (ex-)partner of ander familielid. Geweld tegen vrouwen vindt

ook vaker thuis plaats. Mannen zijn veel vaker slachtoffer van een onbekende dader. Bij dergelijke cijfers op basis van enquêtes als de IVM past de kanttekening dat niet alle respondenten altijd zullen toegeven dat hun iets is overkomen wanneer het gaat om bekende daders of voorvallen in de huiselijke sfeer. Mishandeling is voor zowel mannen als vrouwen relatief vaak aanleiding om naar de politie te stappen. Mannen maken eerder dan vrouwen melding bij de politie van een seksueel misdrijf; vrouwen eerder van bedreiging. Bekendheid met de dader en de huiselijke context zou een verklaring kunnen zijn voor het feit dat vrouwen vaker dan mannen zeggen niet naar de politie te zijn gegaan omdat ze het geen zaak voor de politie vinden en uit angst voor represailles. Mannen vinden vaker dat het toch niets helpt of dat het niet zo belangrijk was (Merens et al., 2011).

7.7 Onderwijs

Veel van de in hoofdstuk 6 geschetste trends vinden hun weerslag in het onderwijs. Er zijn weinig andere maatschappelijke sectoren die zo voortdurend zich (moeten) aanpassen aan sociale ontwikkelingen in de samenleving. Leerlingen in 2011 gedragen zich anders en hebben andere opvattingen en verwachtingen dan die uit 2005. En datzelfde geldt voor hun ouders. Dat heeft alles te maken met voortgaande individualisering, informalisering, toegenomen keuzevrijheid en de veranderde opvattingen over integratie en participatie van minderheden. De opvattingen hoe het leerproces idealiter moet plaatsvinden, zijn continu aan verandering onderhevig. De verhouding tussen leerling/student en docent zijn sterk veranderd in de laatste decennia. Onderwijs is meer dan ooit maatwerk geworden, afgestemd op de individuele behoeften en mogelijkheden van de leerling.

De onderwijsloopbaan van meisjes verloopt gunstiger dan die van jongens Terwijl meisjes dertig jaar geleden nog een lager onderwijsniveau realiseerden dan jongens, ligt dat nu andersom. Jongens komen vaker in het speciaal onderwijs terecht, stromen na de basisschool minder vaak door naar havo of vwo en blijven vaker zitten of zakken af naar een lager onderwijsniveau. Ze doen langer over hun studie en stromen vaker voortijdig uit zonder diploma. Steeds gaat het maar om een verschil van een paar procentpunten, maar al met al telt het wel op tot uiteindelijk flinke verschillen in behaald opleidingsniveau. Van de jonge vrouwen van 25-35 jaar heeft 41% een hbo- of universitaire opleiding afgerond, tegen 35% van de mannen. Kijken we naar de iets oudere vrouwen en mannen van 35-45 jaar, dan zien we dat zowel van de mannen als de vrouwen een derde een hogere opleiding heeft afgerond. Het is dus niet zo dat de onderwijsloopbaan van mannen nu slechter verloopt dan vroeger, maar dat de vrouwen het zoveel beter zijn gaan doen. De schoolloopbaan van kinderen met een niet-westerse achtergrond verloopt over het algemeen minder gunstig dan die van autochtone kinderen. Maar ook daar doen de meisjes het beter dan de jongens.

Er is veel aandacht voor wat inmiddels het 'jongensprobleem' wordt genoemd. Het ministerie van Jeugd en Gezin heeft de achterstand van jongens, en mogelijke verklaringen hiervan nog eens in kaart laten brengen (Driessen en van Langen 2010). Vergeleken met andere landen (Engeland, Amerika, Frankrijk, Australië en

Nieuw-Zeeland) valt het in Nederland nog mee. Bovendien blijkt het verschil tussen de jongens en de meisjes de afgelopen tien jaar niet toegenomen. Verder wordt geconstateerd dat er niets mis is met de cognitieve vermogens van jongens. Voor zover er verschillen zijn, zijn ze klein, en lang niet altijd ten gunste van de meisjes. In dit hoofdstuk zagen we bijvoorbeeld dat jongens een iets hogere CITO-score behalen voor rekenen, en meisjes voor taal. Er zijn wel wat verschillen aangetoond in de hersenfunctie en -ontwikkeling van jongens en meisjes, maar er is weinig wetenschappelijk bewijs dat deze ook leiden tot verschillen in vaardigheden of leervermogen. Bovendien zou dat niet verklaren waarom jongens het vroeger juist beter deden op school. Ook ontbreekt bewijs dat de zogenoemde ‘feminisering’ van het onderwijs voor jongens ongunstig heeft uitpakkt (Driessen en Van Langen 2010, Hartgers en Portegijs 2009). Vrouwelijke leerkrachten blijken niet anders les te geven dan mannen, en jongens met een mannelijke docent doen het niet beter dan jongens met een juf voor de klas. Wel is het onderwijs meer talig geworden, en wordt meer belang gehecht aan samenwerking, terreinen waarop jongens iets in het nadeel zijn. Ook is het ouderlijk gezag (en het gezag van de leraar) afgenomen. Verondersteld wordt dat jongens minder goed kunnen omgaan met de grotere vrijheid. Ten slotte wordt verwezen naar veranderingen in de samenleving. Door de veranderde opvattingen over werkende vrouwen, en het toenemend aandeel vrouwen met een baan en eigen inkomen, is het voor meisjes van nu veel duidelijker waarom ze hun best moeten doen op school.

Seksesegregatie in opleidingsrichting neemt af Meisjes kiezen in elk opleidingsniveau (vmbo tot en met de universiteit) vaker voor de zorg (als verzorgende, verplegende, en tegenwoordig ook als arts) of het onderwijs. Ook zijn ze oververtegenwoordigd in sociaal-culturele opleidingen. Op de technische opleidingen blijven de jongens veruit in de meerderheid. Deze verschillen zijn de afgelopen jaren wel kleiner geworden. Zo is het aantal middelbare scholieren en studenten dat kiest voor exacte vakken de afgelopen jaren sterk toegenomen en deze toename is vrijwel geheel te danken aan meisjes. Een belangrijke reden waarom het doorbreken van de seksegregatie op de politieke emancipatieagenda staat, is dat de opleidingen waar meisjes voor kiezen minder gunstige arbeidsmarkt- en salarisprospectieven zouden bieden. Deze claims worden echter niet of nauwelijks ondersteund met onderzoek. Ook in deze monitor is gebleken dat meisjesopleidingen even goede perspectieven bieden als jongensopleidingen. Tot 2014 zijn de arbeidsmarktperspectieven van schoolverlaters met een hogere technisch opleiding matig tot redelijk. Alleen aan technisch geschoolde vmbo-ers is veel behoefte. Veel meer knelpunten worden verwacht in de personeelsvoorziening in de zorg en het onderwijs, en de arbeidsmarktperspectieven van de veelal vrouwelijke schoolverlaters in deze hoek zijn dus voorlopig prima. Ook blijken er weinig verschillen in het beginsalaris van afgestudeerden van meisjes- en jongensopleidingen.

Uiteraard betekent dit nog niet dat later in de loopbaan niet alsnog verschillen kunnen ontstaan. Bovendien blijkt dat als we kijken naar alle afgestudeerden (dus niet alleen diegenen van een traditionele meisjes- of jongensopleiding) het beeld toch iets anders is. Mannelijke schoolverlaters zonder diploma, of met een mbo-diploma zijn iets vaker aan werk gekomen dan hun vrouwelijke medestudenten. Met een hbo-diploma op zak bleken de vrouwen iets succesvoller. En bij deze kersverse werknemers zien we wel de

eerste inkomensverschillen tussen vrouwen en mannen. Bij een voltijds dienstverband is het salaris van de mannen, bij gelijk opleidingsniveau, gemiddeld wat hoger dan van de vrouwen. De onderwijsloopbaan van vrouwen verloopt dus duidelijk gunstiger dan die van mannen, maar zodra ze de arbeidsmarkt opkomen, lijken de rollen omgedraaid. *Grenzen aan de opwaartse mobiliteit?* In het *scr 2010* is geconstateerd dat de aanhoudende groei van deelname aan het onderwijs ertoe geleid heeft dat bij mannen een omslag zichtbaar is geworden naar minder opwaartse en meer neerwaartse mobiliteit. Nu er steeds meer hoogopgeleide ouders zijn, is het minder vanzelfsprekend geworden dat kinderen een hogere of eenzelfde opleiding als hun ouders volgen. Bij recente geboortejaargangen mannen neemt het percentage met een lager opleidingsniveau dan hun ouders toe, terwijl minder mannen ten opzichte van hun ouders stijgen. Van de mannen, geboren tussen 1975 en 1985 behaalde ongeveer 25% een lager opleidingsniveau dan hun ouders. Bij mannen geboren tussen 1955 en 1965 was dat nog 15%. Bij vrouwen is nog geen omslag naar meer neerwaartse mobiliteit op de onderwijs ladder zichtbaar. Het vertrouwen in de mogelijkheden van stijging in het onderwijs is niettemin nog altijd groot. Ouders zijn optimistisch over de onderwijskansen van hun kinderen. De meeste lager en middelbaar opgeleide ouders (77% respectievelijk 66%) verwachten dat hun kinderen het in het onderwijs verder zullen brengen dan zij zelf. Er zijn vrijwel geen hoger opgeleide ouders (5%) die verwachten dat hun kinderen op de onderwijs ladder zullen dalen.

7.8 Tijdsbesteding

Sport In de afgelopen vijf jaar is deelname aan sportactiviteiten toegenomen, evenals het maatschappelijk belang ervan. Driekwart van de Nederlanders toont een sportieve interesse, hetzij via deelname aan activiteiten, hetzij via bezoek aan sportevenementen. De verwachting is dat de sportdeelname de komende jaren nog zal groeien, onder meer vanwege het groeiende belang dat mensen hechten aan hun gezondheid. Steeds meer mensen lijken om die reden te gaan sporten dan wel te bewegen. De vraag is wel in hoeverre de groeiende populariteit van sport zal beklijven wanneer er bijvoorbeeld medisch-technische oplossingen komen voor gezondheidsproblemen. ‘Sport mag zich in toenemende mate in een stijgende populariteit verheugen, maar vanzelfsprekend wordt die populariteit nooit’ (Tiessen-Raaphorst, 2010 et al.: 21) Vooral grootschalige, internationale sportevenementen mogen zich in een groeiende belangstelling van de Nederlanders verheugen. Dan gaat het om de Olympische Spelen, maar ook om het EK en WK-Voetbal bijvoorbeeld. Bij die laatste kleurt Nederland Oranje en dan met name in de wat minder bedeelde wijken, hoewel sinds 2005 ook middenklassenwijken en zelfs luxe wijken niet altijd meer ontkomen aan een Oranjeverkleuring. De versiering van hele straten is een fenomeen van de laatste jaren, dat zich bij iedere volgende gelegenheid verder lijkt te verspreiden over de stad. (zie ook Kullberg 2004; Pleij 1998; 2010). Deze ‘Oranjegekte’ is volgens Pleij begin jaren tachtig begonnen bij internationale schaatswedstrijden toen Zweedse en Noorse supporters hun gezichten met de kleuren van de nationale vlag beschilderden; dat zou ook Nederlandse supporters hebben geïnspireerd, om de tijd de doden tijdens de dweilpauzes. Het is een uiting van de trend van *intensivering*: de hang naar collectieve beleving van het wij-gevoel waarbij nationale

symbolen worden gekozen zoals de oranje kleur en de Nederlandse leeuw (Pleij 2010: 101-104).

Balans werken privé De balans tussen werk en privé zou volgens burgers verbeteren als er meer voorzieningen buiten werktijd open zijn (49%) of als men makkelijker vrij kan nemen voor een ziek kind of familielid (46%). Verder bestaat er een sterke wens om de werktijden meer af te stemmen op het privéleven (42%) (zie ook paragraaf 6.7 over maatschappelijke betrokkenheid en participatie, en paragraaf 7.1 over flexibilisering van het arbeidsproces).

Vooral lange werkweken en overwerk geven het gevoel onder tijdsdruk te staan. Ouders van kinderen tot 13 jaar en mantelzorgers voelen vaker dan gemiddeld tijdsdruk.

Vrouwen meer dan mannen. Bijna de helft van de werkenden wil de huidige eigen arbeidsduur niet veranderen (48%) of wil minder werken (33%). Een deel wil echter wel meer uren werken als zij hun werktijden beter op het privéleven af kunnen stemmen (39%), als zij (deels) thuis kunnen werken (33%) of over een huishoudelijke hulp kunnen beschikken (28%, vooral vrouwen). Slechts 7% wil meer uren werken als scholen en kinderopvang van 7 tot 19 uur geopend zijn.

Tijdsdruk vooral een probleem voor degenen die veel (over)werken
Nederlanders hebben het de afgelopen decennia drukker gekregen. Zij verdelen hun tijd steeds vaker over betaald werk, huishouden, de zorg voor kinderen en vrije tijd. Dat leidt voor veel mensen tot tijdsdruk: 60% van de vrouwen en 52% van de mannen tussen de 20 en 65 heeft het naar eigen zeggen meerdere malen per maand of zelfs per week te druk. Gevoelens van tijdsdruk hangen vooral samen met het tijdsbeslag van betaald werk, zoals een lange werkweek, regelmatig overwerken en vertragingen in woon-werkverkeer. Het maakt ook uit of men het prettig vindt om veel te doen te hebben: iemand die van drukte houdt, kan meer hebben en ervaart minder tijdsdruk. In het algemeen geldt echter dat het werk een grotere bron van tijdsdruk vormt dan de zorgtaken.

Liever een betere balans tussen werk en privé dan verruiming van de arbeidsduur
Wie werkt wil graag meer zeggenschap over en flexibiliteit in de werktijden: meer mogelijkheden om de werktijden op het privéleven af te stemmen en vrij te kunnen nemen voor een ziek kind of familielid. Ook een betere afstemming van de openingstijden van voorzieningen wordt belangrijk gevonden. In mindere mate vormen meer zeggenschap over en flexibiliteit in de werktijden ook een stimulans om (meer uren) betaald te gaan werken. De meeste werknemers willen echter niet meer uren werken. Een uitzondering vormen de vrouwen met de kleinste deeltijdbanen (1-11 uur per week). Van hen wil ruim de helft gemiddeld 5 uur per week meer werken. Vrouwen met grotere deeltijdbanen (28-34 uur per week) en voltijdbanen (≥ 35 uur per week) willen overwegend juist minder uren werken. Een flexibeler tijdsorde zal naar verwachting dan ook eerder leiden tot een betere balans tussen werk en privé dan tot een toename van het aantal gewerkte uren.

Weinig belangstelling voor vergaande verruiming van kinderopvang- en schooltijden

Een klein deel van de ouders geeft aan kinderopvang met flexibele dagdelen (22%) of ruimere openingstijden te willen (17%). Zij willen dat echter vooral voor noodgevallen (resp. 11% en 7%). Weinig ouders hebben behoefte aan meer opvang buiten kantoor-tijden. Een deel van de ouders zou in plaats van de klassieke schooltijden liever een brede school willen (8%) en vaker nog een school met een continurooster (geen haal- en brengmoment tussen de middag, 19%). Voor schooltijden met een veel ruimer dagvenster, bijvoorbeeld van 7.00 uur tot 19.00 uur, bestaat nauwelijks animo (*SCP 2010a*). *Nederlanders steeds drukker, maar andere Europeanen zijn drukker* Nederlanders zijn de afgelopen jaren steeds drukker geworden, maar het aantal uren dat zij gemiddeld aan betaalde arbeid, huishouden en kinderopvang besteden is laag vergeleken met andere Europese landen. Vrouwen zijn bovendien in Nederland niet drukker dan mannen, iets wat in veel andere Europese landen (m.u.v. de Scandinavische) wel het geval is. Zowel betaald werk en huishouden wat minder dan in andere landen, terwijl aan zorg voor kinderen juist wat meer tijd wordt besteed, zowel door vrouwen als mannen. Dit heeft mogelijk te maken met de specifiek Nederlandse context van het anderhalfverdienersmodel, waarbij met name moeders de zorg voor hun kinderen deels zelf op zich nemen naast een deeltijd baan.

Flinke toename formele kinderopvang Het gebruik van de formele kinderopvang is de laatste jaren flink toegenomen. Bijna de helft van de werkende moeders met kinderen tot vier jaar, maakt inmiddels voornamelijk gebruik van formele kinderopvang. Hoewel het hierbij voor een deel gaat om het omzetten van bestaande informele opvang (bijvoorbeeld door grootouders) in formele gastouderopvang, is ook het aanbod en gebruik van het kinderdagverblijf en de buitenschoolse opvang gegroeid. Kinderen gaan echter vrijwel niet voltijds naar een opvangvoorziening, maar twee à drie dagen per week. Van de werkzame moeders met een kind jonger dan vier jaar die gebruik maken van formele kinderopvang, gaat slechts tien procent meer dan drie dagen in de week naar de opvang.

Wel of geen gelijke taakverdeling? Mannen spreken grotere twijfels uit over het uitbesteden van de zorg voor kinderen dan vrouwen. Zij vinden bovendien vrouwen geschikter voor opvoedtaken dan mannen en zijn sceptischer over voltijd werkende moeders. Mannen gaan nauwelijks minder werken als er kinderen komen en ze doen ook niet tot nauwelijks meer in het huishouden dan enkele decennia geleden. Tegelijk vinden mannen, nog vaker dan vrouwen, dat de taken gelijk verdeeld zouden moeten zijn. Een belangrijke vraag is waarom het gedrag niet overeenkomt met wat vrouwen maar met name mannen via hun opvattingen en voorkeuren belijden. Is het financieel gewoonweg niet mogelijk voor mannen om minder te gaan werken (ook als dat betekent dat hun partner meer gaat werken) of heeft het er mee te maken dat minder geaccepteerd is, zowel in de samenleving als op de werkvloer, dat mannen minder gaan werken? Redenen die mannen opgeven waarom zij niet minder uren willen werken, zijn vooral financieel van aard. Meer 'culturele belemmeringen' (zoals een grotere acceptatie van deeltijdwerk) worden beduidend minder vaak genoemd. Mogelijk hebben mannen en vrouwen wel egalitaire opvattingen over sekserollen, maar zijn deze uiteindelijk niet dusdanig belangrijk dat men het eigen gedrag er ook mee in overeenstemming wil brengen. Ook hiervoor zijn

aanwijzingen te vinden: men maakt immers nauwelijks afspraken over de taakverdeling en praat hier ook niet vaak over. Vrouwen willen niet massaal meer uren werken, hooguit een paar uur per week en onder bepaalde voorwaarden die hen in staat stellen werk en privé beter te combineren. Mannen met voltijdbanen blijken het meest tevreden met hun arbeidsduur.

Er is nog altijd sprake van een grote mate van vanzelfsprekendheid over voltijd werkende mannen en deeltijdwerkende vrouwen, zoals blijkt uit gegevens over de wenselijke arbeidsduur voor moeders en vaders. In dat licht zijn er waarschijnlijk geen grote veranderingen te verwachten in de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen vrouwen en mannen. Immers, zo lang vrouwen in deeltijd werken, mede vanwege het huishouden en zorg voor kinderen, zullen zij die taken logischerwijs ook voor hun rekening blijven nemen. Daardoor ontstaat er niet snel een noodzaak om de taakverdeling te veranderen en wordt deze taakverdeling op zichzelf weer een reden om in deeltijd te (blijven) werken. De uitdaging is te achterhalen waar te beginnen om deze redenering te doorbreken, bij meer arbeidsdeelname door vrouwen of bij meer inzet van mannen bij de taken thuis? Het eerste is uit economisch oogpunt aantrekkelijker, het tweede vanuit emancipatoir oogpunt mogelijk net zo belangrijk (Merens et al., 2011).

Individueel probleem of een probleem van de samenleving?

De meeste mensen zien hun drukke leven vooral als een probleem van henzelf. 'Als ik mijn leven anders wil, omdat ik stress heb, dan moet ik mijn prioriteiten bijstellen', werd gezegd. Voor de meeste van hen is het moeilijk voor te stellen hoe de tijdsorde in het algemeen beter zou kunnen worden georganiseerd. Anders dan burgers zien deskundigen de problemen met de tijdsorde wel als een probleem van de samenleving of arbeidsorganisaties. In de essaybundel *Komt tijd, komt raad? Essays over mogelijkheden voor een nieuwe tijdsorde* doen zij suggesties voor de richting waarin oplossingen gezocht kunnen worden. (Cloin et al., 2010)

8 Tot slot

In het voorgaande hebben we getracht een overzicht te geven van belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen in de afgelopen vijf jaar. Op basis van de kennis die niet alleen bij het SCP maar ook bij andere kennisinstituten aanwezig is, hebben we een beeld geschetst van trends en de doorwerking ervan in maatschappelijke domeinen. Dat is evenwel niet voor alle domeinen gelukt en ook niet overal even systematisch, omdat de verschijningsvorm van de beschreven trends verschilt en niet in ieder domein een duidelijke doorwerking kent. Over de relatie tussen trends, maatschappelijk domein, beleidsactor en uiteindelijk het archiefbestand doen wij geen uitspraak, omdat wij ons op dat terrein niet deskundig achten. Het NA is dat wel. Niettemin hopen we hiermee een referentiekader te hebben geboden voor het NA bij het waarderen van de archieven van een bepaald departement en een aanzet te hebben gegeven voor het identificeren van voor de archivering relevante selectieprocessen.

Literatuur

- Beckers, Theo (2005). *De hyperactieve samenleving: op zoek naar de verloren tijd*. Tilburg: Universiteit Tilburg (afscheidsrede)
- Bengston, Vern L. (2001). Beyond the Nuclear Family. The increasing importance of multigenerational bonds. In: *Journal of marriage and Family*, jg.63, nr.1, p.1-16.
- Bijl, Rob, Jeroen Boelhouwer en Evert Pommer (red.) (2007). *De Sociale staat van Nederland*. Den Haag: SCP
- Bijl, Rob, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer, Peggy Schyns (2009). *De Sociale staat van Nederland*. Den Haag: SCP
- Breedveld, K, en A. van den Broek (2003). *De Meerkeuze maatschappij*. Den Haag: SCP.
- Broek, Andries van den, Ria Bronneman-Helmers, Vic Veldheer (red.) (2010). *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland*. Den Haag: SCP (Sociaal en Cultureel Rapport 2010).
- Centraal Planbureau (2010). *Macro-economische Verkenningen 2011*. Den Haag: CPB.
- CBS, CPB en SCP (2009). *Monitor Duurzaam Nederland 2009*. Den Haag
- Cloin, Mariëlle et al. (2010). *Tijd op orde; een analyse van de tijdsorde vanuit het perspectief van de burger*. Den Haag: SCP.
- COB 2010a. *Continu Onderzoek Burgerperspectieven, kwartaalbericht 2010/2*. Josje den Ridder en Paul Dekker. Den Haag: SCP.
- COB 2010b. *Continu Onderzoek Burgerperspectieven, kwartaalbericht 2010/3*. Josje den Ridder, Lonneke van Noije en Eefje Steenvoorden. Den Haag: SCP.
- College Bescherming Persoonsgegevens: www.cbpweb.nl
- Commissie Goudzwaard (2010). *Een sterke tweede pijler; naar een toekomstbestendig stelsel van aanvullende pensioenen*. Den Haag: Ministerie szw.
- Donkers, H. (2010). *Privacy in de broekzak*. Human, 63, nr.3: 10-13.
- Driessen, Geert en Annemarie van Langen (2010). *De onderwijsachterstand van jongens; omvang, oorzaken en interventies*. Nijmegen: ITS.
- Dykstra, P. (2003). *Het zit in de familie*. Utrecht: Universiteit (oratie).
- Dykstra, P. en G.Hagestad (2007). Childlessness and Parenthood in Two centuries. In: *Journal of family Issues*, jg. 28, nr. 11, p. 1518-1532.
- Dykstra, P. en A. Komter (2004). Hoe zien Nederlandse families eruit? In: *Demos*, jg.20, nr. 10, p.74-78.
- Dykstra, P. en A. Komter (2006). Structural characteristics of Dutch kin networks. In: P.Dykstra, M. Kalmijn, T. Knijn, A. Komter, A. Liefbroer en C. Mulder (red.), *Family solidarity in the Netherlands* (p.21-37). Amsterdam: University Press.
- Duyvendak Jan Willem en Menno Hurenkamp (red.) (2004). *Kiezen voor de kudde*. Amsterdam: Van Gennep (Jaarboek Tijdschrift voor de sociale sector).
- Elchardus, Mark (2002). *De dramademocratie*. Tiel: Lannoo.
- Ewijk, Casper van., Coen Teulings (2009). *De grote recessie; het Centraal Planbureau over de crisis*. Amsterdam: Balans.
- Gijsberts, Mérove en Jaco Dagevos (red.) (2009). *Jaarrapport integratie 2009*. Den Haag: SCP.
- Graaf, A. de (2007). De ervaringen van kinderen met stiefouders. In: *Bevolkingstrends*, jg. 55, nr. 4, p. 23-24. Den Haag/Heerlen: CBS.
- Hart, Joep de (2005). *Voorbeelden & nabeelden. Historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Hart, Joep de (2011). *Zwevende gelovigen; oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Amsterdam: Bert Bakker/Prometheus.
- Hofstede, Geert (1991/97). *Allemaal andersdenkenden; omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam: Contact.
- Janssen, Uschi, Rob Lammerts, m.m.v. Carla Petit (1999). *Leefbaarheid op het platteland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Jeurgens, K.J.P.F.M., A.C.V.M. Bongenaar, M.C.Windhorst (2007). *Gewaardeerd verleden; bouwstenen voor een nieuwe waarderingsmethodiek voor archieven*. Den Haag: Nationaal Archief (Visie rapport van de Commissie Waardering en Selectie).
- Keuzenkamp, Saskia, Mariëlle Cloin, Wil Portegijs en Vic Veldheer (2003). *Beter voor de dag*. Den Haag: SCP.
- Kooy, G.A. (1957). *Het veranderend gezin in Nederland*. Leerdam.
- Kullberg, Jeanet (2004). Braziliaanse toestanden. In: *Hollandse tafereelen*.
- Lucht, F. van de, J.J. Polder (2010). *Volksgezondheid Toekomstverkenningen 2010*. Bilthoven: RIVM.
- Merens, Ans, et al. (2011). *Emancipatiemonitor 2010*. Den Haag: SCP.
- NIDI (2009). *Werkverband Periodieke bevolkingsvraagstukken*. Den Haag: NIDI.
- Pleij, Herman (1998). *Hollands welbehagen*. Amsterdam: Prometheus.
- Pleij, Herman (2010). 'Moet kunnen'; een kleine mentaliteitsgeschiedenis van de Nederlander. Diemen: Historisch Nieuwsblad.
- Portegijs, W., M. Cloin, I. Ooms en E. Eggink (2006). *Hoe werkt het met kinderen? Moeders over kinderopvang en werk*. Den Haag: SCP.
- Privacy International: www.privacyinternational.org RIVM (2010). *Toekomstverkenning Volksgezondheid 2010*. Bilthoven.
- Riemen, Rob (2010). *De eeuwige terugkeer van het fascisme*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Uitgeverij.
- Sadiraj, Klarita en Joost Timmermans (2009). *De toekomst van de mantelzorg*. Den Haag: SCP.
- Schnabel, Paul (2000). Een sociale en culturele verkenning voor de langere termijn. In: *Trends, dilemma's en beleid*. Den Haag: SCP/CPB.
- Schnabel, P. (1983). Nieuwe verhoudingen tussen burger en staat. In: Ph.A. Idenburg (red.). *De nadagen van de verzorgingsstaat; kansen en perspectieven voor morgen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Schnabel, Paul (2004). *Een eeuw van verschil*. Den Haag: SCP (oratie).
- Schnabel, Paul (2010). Rare jaren. In: *Hoe het ons verging... Terugkijken tot 2000 (SCP-Nieuwjaarsuitgave 2010)*. Den Haag: SCP.
- Schwartz, Barry (2004). *De paradox van keuzes*. Utrecht: Het Spectrum.
- SCP/CPB 2010. *Europa's welvaart; de Lissabon agenda in een breder welvaartspectief en de publieke opinie over de Europese Unie*. Den Haag: SCP en CPB (Europese Verkenning 8).
- Swaan, A. de (1979). *Uitgaansbeperking en uitgaansangst. Over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding*. Amsterdam: De Gids/Meulenhoff (oratie).
- Swierstra, T & E. Tonkens (2002). Klakkeloze keuzevrijheid. In: *Christen Democratische Verkenningen*, nr. 7,8,9 (Themanummer).
- Taleb, N.N. (2007). *The Black Swan*. Londen: Penguin.
- Tiessen-Raaphorst, Annet et al. (2010). *Sport: een leven lang*. Den Haag: SCP (Rapportage Sport 2010).
- Walhout, Bert, Rinie van Est, Tsjalling Swierstra, Marianne Boenink (2009). *Het leven als bouw pakket*. Den Haag: Rathenau Instituut.
- Wessel, M. van. (2009). *Ontevreden over het functioneren van de democratie...maar hoe moet het dan wel?* Den Haag: Ministerie van BZK.

- Wittebrood, K. en P. Nieuwbeerta (2006). Een kwart eeuw stijging in geregistreerde criminaliteit: vooral meer registratie en nauwelijks meer criminaliteit. In: *Tijdschrift voor Criminologie*, jg. 48, nr. 3, p. 227-242.
- Wobma, E. en M. van Huis (2010). Cohortvruchtbaarheid van mannen. In: *Bevolkingstrends*, jg. 58, nr. 2, p. 19-44. Den Haag/Heerlen: CBS.
- WODC 2010. *Criminaliteit en rechtshandhaving 2009*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers, CBS en WODC.
- WRR (2006). *De verzorgingsstaat herwogen*. Den Haag: WRR.
- Zijderveld, A.C. (2009). *Populisme als politiek drijfzand*. Amsterdam: Cossee.